

ҚР МАМ «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК,
Сіздерді "Ботай" мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының
5 жылдық мерейтойымен байланысты
"Қазақстандағы археологиялық зерттеулер:
тарих, тенденциялар, проблемалар, перспективалар" атты
Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

Международной научно-практической конференции
«Археологические исследования в Казахстане:
история, тенденции, проблемы, перспективы»
в связи с 5-летним юбилеем
Государственного историко-культурного
музея-заповедника «Ботай»

УДК 902/902.2/93/94
МРНТИ 13.51.11/03.41.01

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ / РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Бас редактор/Главный редактор:

Утегенов М.З. - Тарих ғылымдарының кандидаты, Доцент, "Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті" коммерциялық емес акционерлік қоғамы, Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі

Кандидат исторических наук, Доцент, Некоммерческое акционерное общество «Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова», Заведующий кафедрой истории Казахстана

Редакторлар/Редакторы:

Шақшақов Қ.Ғ. - ҚР МСМ МК ««Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі» РМҚК-ның директоры/директор РГКП «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Ботай»» КК МКС РК

Абильмаликов Қ.Қ. - ҚР МСМ МК ««Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі» РМҚК-ның аға ғылыми қызметкері/старший научный сотрудник РГКП «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Ботай»» КК МКС РК

ҚР МАМ «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК, Сіздерді "Ботай" мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының 5 жылдық мерейтойымен байланысты "Қазақстандағы археологиялық зерттеулер: тарих, тенденциялар, проблемалар, перспективалар" атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция / Международной научно-практической конференции «Археологические исследования в Казахстане: история, тенденции, проблемы, перспективы» связи с 5-летним юбилеем Государственного историко-культурного музея-заповедника «Ботай» -

Жинаққа "Қазақстандағы археологиялық зерттеулер: тарих, тенденциялар, проблемалар, перспективалар" атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары енгізілді. Конференция материалдарының жинағы мәдениет және білім беру мекемелерінің мамандарына, ғылыми қызметкерлеріне арналған.

Материалдар авторлық редакцияда жарияланады. / В сборник включены материалы Международной научно-практической конференции «Археологические исследования в Казахстане: история, тенденции, проблемы, перспективы» связи с 5-летним юбилеем Государственного историко-культурного музея-заповедника «Ботай»». Сборник материалов конференции предназначен для специалистов, научных сотрудников учреждений культуры и образования. Материалы публикуются в авторской редакции.

УДК 902/902.2/93/94
МРНТИ 13.51.11/03.41.01

© ««Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі», Саумалкөл, 5-6 қазан, 2023

СОДЕРЖАНИЕ

Аязбекова С.Ш. Ботайская керамика как предписьменность	5
Анатолий А. Клёсов Ботайская археологическая культура и современный Казахстан	12
Prof. Alan K. Outram Interim Report on Zooarchaeological Analyses at Botay and Krasnyi Yar, 2023	19
Н.О. Ермашова Музей қорындағы археологиялық зергерлік бұйымдардың зерттелуі	26
Мухамадеева Р.М. Трехмерные технологии в археологических исследованиях	32
С.Т.ПӘРМЕНҚҰЛ, Б.С.СИЗДИКОВ. ОТЫРАР ҚАЛАЖҰРТЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНА ҚЫСҚАША ШОЛУ ЖӘНЕ НӘТИЖЕЛЕРІ	42
Баймусенов Ж.О. Охранно-спасательные работы в сфере археологии на территории Северо- Казахстанской области.	48
Ж.К.Диярова. Ортағасырлық Сарайшық зерттеушісі – В.В.Плахов	51
Байғалиев Ж.Р. Ортағасырлық Сарайшық тиындары: Ақсақ Темір соғылымы	58
Әбілсейіт Қапизұлы Мұқтар, Айбек Тұрарұлы. ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР (2019-2023 ЖЖ.)	64
Абильмаликов К.К. АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПОЛЕВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ПОСЕЛЕНИИ БОТАЙ В 2023 ГОДУ	72
М.М. Ибадильдаева. Қазақстан археологиясының зерттеу тарихы мен бүгінгі дамуы	98
Жексенбаев О.А. Қазақтардың дәстүрлі қару-жарақ жасау өнері.	103

Шагирбаев М.С.

БОТАЙ ЖӘНЕ КРАСНЫЙ ЯР ҚОНЫСТАРЫНЫҢ ОСТЕОЛОГИЯЛЫҚ
МАТЕРИАЛДАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ (СОЛТҮСТІК
ҚАЗАҚСТАН) 108

Ботайская керамика как предписьменность

Аязбекова С.Ш.

Изобретение письма явилось величайшим актом творческого гения человека. В истории мировой культуры существуют множество алфавитов и форм письменной фиксации информации, которые были созданы разными народами уже с эпохи глубокой древности. Существуют и различные способы письменной фиксации текста, символа, информации – насечки на дереве, кости, камне и других природных материалах, которые имелись в данной местности. Во времена расцвета Египетской цивилизации использовался папирус. В эпоху Нового времени в Европе широкое распространение получила бумага (изобретение которой берет начало в Китайской цивилизации) и полиграфические машины. В наше время в эпоху глобализации изобретение и использование Интернета привело к всемирному охвату всей созданной человечеством информации в любой отрасли человеческого бытия и духовности.

Что касается древних цивилизаций, то здесь представлено большое разнообразие типов письменности, таких как пиктограммы, идеографическое, символическое, иероглифическое, идеографическое, письмо, клинопись и, конечно же, слоговое и фонетическое письмо [1]. Все эти типы письменности позволяют фиксировать речь или слова, передавать смысловые выражения, идеи, символы и концепции, выступая способом коммуникации, а также хранения и передачи информации для современников и последующих поколений.

Совершенно очевидно в связи с этим, что потребность в письменной форме фиксации, передачи и хранения той или иной информации зародилась одновременно с рождением первых форм цивилизации.

Так, на территории Евразийского степного пояса одним из терминов, который может быть реконструирован в контексте ранней письменности, был проалтайский термин **čjúrú*, имеющий два основных значения: 'строка, в строку' и 'веревка, нанизывать на веревку'. В прототюркской этимологии это слово трансформировалось в праформу **dir-* 'нанизывать'; 'нанизывать в ряд' [2].

Если сопоставить эти значения со знаками, обнаруженными на ботайской керамике, то можно заметить, что большинство из них также располагаются в один ряд. В частности, исследование керамики, проведенное И.Л.Чернай, показало, что ботайская керамика образована рельефом в виде плотных рядов шнура, скрученного в одном направлении по часовой стрелке.

Более того, на примере различных образцов использования текстиля на керамике, исследователь делает вывод о многообразии их функций – *знаковой*, охранительной, мировоззренческой, эстетической и др. [3, 4] (выделено А.С.).

Исходя из этого, можно признать, что присутствие текстильной керамики, в которой использовались веревки и жгуты для нанесения

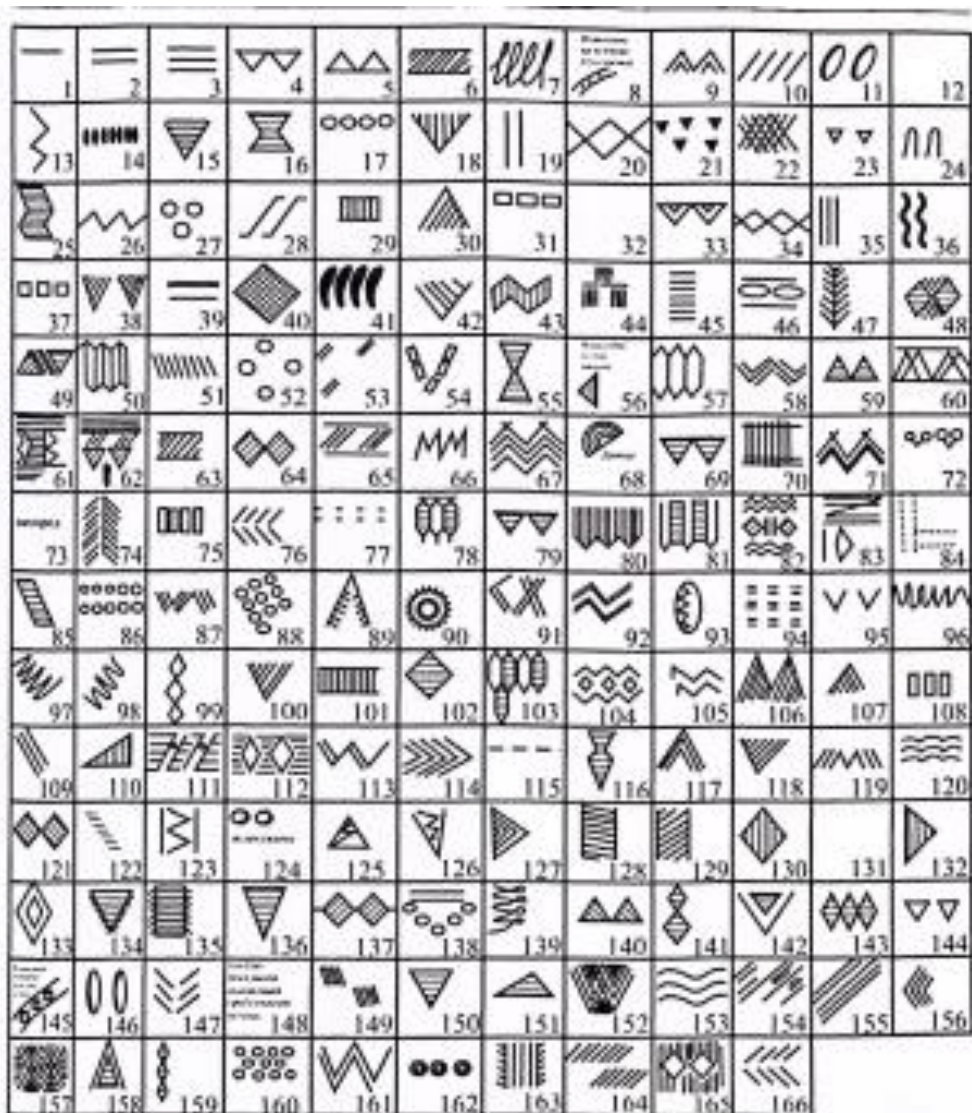
орнамента, позволяет, объединяя оба смысла, - 'строка, в строку' и 'веревка, нанизывать на веревку', говорить о ранней форме письменности.

В Алтайском этимологическом словаре есть один термин, в котором просматриваются зачатки письменной передачи знаний. Его мы уже упоминали - **bèli*. В праалтайском языке **bèli* / означает 'быть знакомым, помогать, нанимать; использовать'. В комментариях к этому слову указано, что более архаичным словом выступает **bel-gü`* / «знак». Данная семантика сохранится и в прототюркском **bil-* / «знать» и **belgü* / «знак» [2]. Это дает основание полагать, что уже в период функционирования праалтайского языка существовали знаки, которые могли бы быть начальной формой письменности. В Ботайской культуре такими знаками, содержащими в себе определенную информацию, могли бы быть насечки, нанесенные на керамику, кости и камни. Поэтому можно полагать, что знания могли передаваться не только устно, в процессе осуществления практической деятельности, но и также путем разработки различных знаков, символов и рисунков.

Ботайская культура оставила множество археологических находок, включающих изображения, рисунки, символы и знаки. Большинство из них включают геометрические узоры, но есть среди них и солярные знаки. Все это дает основание отнести эти знаки к идеографической и символической формам письменности.

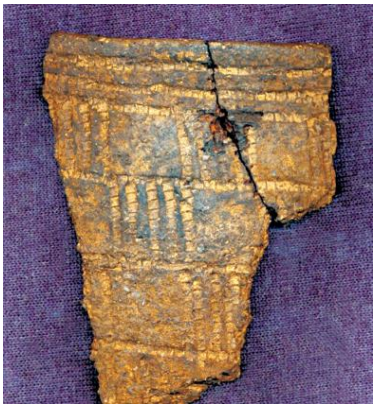
Большое количество знаков обнаружено на стенках обильно орнаментированной ботайской посуды. В.Ф.Зайберт систематизировал все эти знаки, зачастую являющиеся частью орнамента; они повторяются как на одном, так и на разных изделиях, но в общем количестве их было выявлено 166 [5, с. 209]:

Элементы орнамента ботайской посуды

В целом В.Ф.Зайбертом было выделено несколько десятков мотивов, которые встречались в орнаментальных композициях на керамике. Исследователь разбил их на две группы: часто и редко встречающиеся. В первую группу были включены вертикальные многорядовые зигзаги, вертикальные ряды шагающей гребенки, горизонтальные линии, ромбическая сетка, ряды круглых ямочных вдавлений, оттиски «гусенички»»; тогда как ко второй группе мотивов относятся - треугольники вытянутых пропорций с горизонтальной или, очень редко, косой штриховкой, горизонтальные зигзаги и всевозможные конфигурации лесенки, короткие вертикальные линии, заштрихованные ромбы, незамкнутые снизу треугольники, а также треугольные, квадратные, фигурные ямочные вдавления трубочкой [5, с. 201]. Как видим, все они могут быть отнесены к идеографическим знакам.

Представим несколько фрагментов орнаментированной керамики из коллекции В.Ф.Зайберта [6, с. 247, 249] и архива Музея-заповедника «Ботай» [7, 8]:

Фрагмент сосуда с гребенчатой орнаментацией

Верхняя часть сосуда с мелкогребенчатым орнаментом

Орнаментация в точечном стиле, нанесенного с помощью гребенчатого штампа

Украшен гребенчатым орнаментом, нанесенным с помощью штампа

Орнаментация выполнена в виде с точечного стиля с помощью гребенчатого штампа

Орнаментация в стиле горизонтальных черточек, параллельных друг другу. Использована кость или дерево для нанесения орнамента

Информативным оказалось и проведенное С.Ж.Рахимжановой исследование керамики, обнаруженной в ходе археологической экспедиции 2022 г. Опираясь на методики изучения древнего гончарства, разработанные А.А.Бобринским [9] и Ю.Б.Цетлин [10, 11], исследователь выявила большое разнообразие элементов, узоров, мотивов, образов и композиций. Таковы гребенчатые, накольчатые, веревочные, ямочные элементы с их и горизонтальной, и вертикальной ориентацией. Многообразны и образы в ботайской керамике. Как правило, они достаточно сложные: двойные и тройные, состоящие из пересекающихся мотивов, в которых чередуются многообразные элементы и узоры [12, с. 54-86].

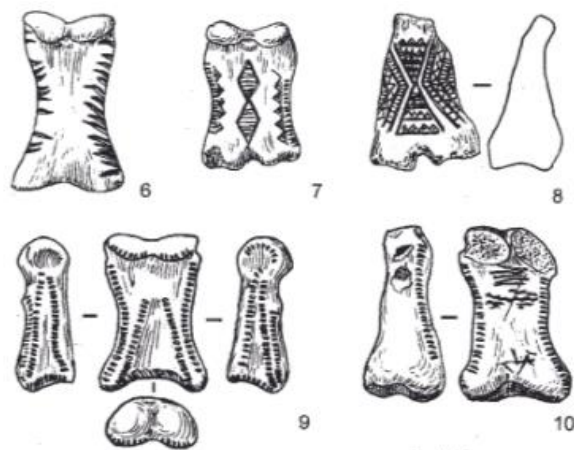
Известны и другие символы и знаки, включая различные комбинации пунктирных, волновых и прямых линий. Они могли иметь символическое значение. Важно то, что эти артефакты позволяют нам получить

представление о верованиях, культуре и искусстве Ботайской культуры, а также показывают ее разнообразие и техническое мастерство.

Обильное использование геометрических узоров, таких как различные виды зигзагов, спиралей, треугольников, кругов и прямых линий обнаружены не только на керамических изделиях. В большом количестве они имеются также на костях животных, зачастую на фалангах лошади и мелких парнокопытных животных. Среди них особенно часто повторяющимися являются прямые и ломанные линии, заштрихованные треугольники, повторяющиеся интервалы надрезок [6, с. 207, 208, 229; 13]:

Особая ценность этих знаков может быть прослежена и на каменных дисковидных предметах. По элементам и технике орнаментации В.Ф.Зайбертом были выделены «следующие серии дисков:

1. Диски, по краю которых через определенный интервал идут пропиленные нарезки. Имеются как тонкие нарезки, так и широкие пропилены треугольного сечения. Довольно часто эти пропилены расположены двумя параллельными рядами. Подобные композиции встречаются только на дисках средних и малых размеров.

2. Диски с процарапанными или пропиленными линиями на одной стороне.

3. Диски с короткими нарезками, нанесенными через определенный интервал вокруг отверстия. Зачастую эти линии образуют ромбы, зигзаги, треугольники и другие знаки.

4. Диски, украшенные небольшими коническими углублениями диаметром до 2 мм и глубиной 1-2 мм, в коллекции единичны. В одном случае углубления полностью покрывают поверхность. У другого диска углубления, нанесенные через интервал в шахматном порядке, проходят только по торцевой части и соединены пропиленной зигзагообразной линией. На обеих уплощенных сторонах этого диска нанесены такие же углубления вокруг просверленного отверстия, но с разными интервалами. В процентном отношении дисковидные составляют на территориях от 10 до 22% от каменных изделий» [5, с. 188].

Сложно заподозрить ботайцев, что такая пиктография делалась на камне случайно или только для красоты. Крайне трудоемкий процесс нанесения орнаментированной гравировки на камне заставляет полагать, что эти знаки несли особо ценную информацию.

Таким образом, знаки в Ботайской культуре могут быть реконструированы как ранняя форма предписьменности, аналогичная начальным формам письменности древних культур Востока, поскольку, как представляется, ботайские знаки и символы стали важным средством коммуникации и самовыражения. Они не только обозначали принадлежность к определенной группе или роду, но и выражали верования Ботайцев, их культуру и искусство.

Литература:

1. Лоукотка Ч. Развитие письма. Перевод с чешского Н.Н.Соколова. Под редакцией и с предисловием проф. П.С.Кузнецова. М.: Издательство иностранной литературы, 1950, 320 с.
2. Версия «Алтайского этимологического словаря» С.Старостина, А. Дыбо и О.Мудрака (издательство «Брилл», 2003 г.) // <https://starlingdb.org/cgi-bin/bdescr.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\alt\altet>
3. Чернай И.Л. Керамика и текстиль // Керамика как исторический источник. Куйбышев: Ин-т археологии, 1991. - С. 28 - 46.
4. Чернай И.Л. Текстиль и керамика как совокупность древних технологий // azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Troickij/n-i-troitskij-i-sovremennye-issledovaniya-istoriko-kulturnogo-nasledija-tsentralnoj-rossii/6
5. Зайберт В.Ф. Ботайская культура. Алматы: КазАкпарат, 2009. 576 с.
6. Зайберт В. Ботай. Алматы: Балауса баспасы, 2020, 480 с.
7. Артефакты [Сайт «Государственного историко-культурного музея-заповедника «Ботай»] // <https://botaimuseum.kz/nauchnaya-rabota/artefakty/artefakty-2019-god>
8. Артефакты [Сайт «Государственного историко-культурного музея-заповедника «Ботай»] // <https://botaimuseum.kz/nauchnaya-rabota/artefakty/artefakty-2019-god>
9. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. М.,1978, 272 с.
10. Цетлин Ю.Б. Неолит центра Русской равнины: орнаментация керамики и методика периодизации культур. Тула: Гриф и К, 2008, 236 с.
11. Цетлин Ю.Б. Древняя керамика. Теория и методы историко-культурного подхода. М.: ИА РАН, 2012, 384 с.
12. Рахимжанова С.Ж. Керамика керамической посуды // Отчет по научно-исследовательской программе «Археологические научно-экспериментальные исследования на поселении Ботай и моделирование систем обеспечения, образа жизни и мировоззренческо-сакральных контекстов носителей ботайской культуры» (промежуточный). Никольское, 2022, с.54-86.
13. Коллекционная опись 2022 года. Поселение «Ботай».

Анатолий А. Клёсов

Президент Академии ДНК-генеалогии

(Москва, Бостон, Цукуба)

Нижеследующие заметки были представлены на международной научно-практической конференции «Археологические исследования в Казахстане: история, тенденции, проблемы, перспективы» в связи с 5-летним юбилеем Государственного историко-культурного музея-заповедника «Ботай», 5 октября 2023 года.

В этих заметках я не буду подробно останавливаться на ботайской археологической культуре, это не мои исследования и не моя специальность. Мне остается только приветствовать участников Конференции, поздравить их и коллег с выдающимся открытием – обнаружением и описанием культуры, и остановиться на том, что есть предмет моих исследований и моей специальности. Это - информация, полученная из ДНК костных остатков ботайцев, в контексте Великой степи и древних миграций носителей гаплогруппы R1b по Евразии.

Если спросят, при чем здесь гаплогруппа R1b – отвечу, что эта гаплогруппа была основной по численности, и, видимо, по цивилизационной значимости для народов, обитавших от южной Сибири до западной Европы, включая Кавказ, Ближний Восток, черноморские и каспийские степи. И ботайской культуре принадлежит в этой картине особое место, которые мы только начали понимать, и которое, безусловно, еще раскроется при дальнейшем изучении ботайской археологической культуры.

Гаплогруппа R1b появилась в результате совершенно случайной мутации в Y-хромосоме одного из обитателей Южной Сибири примерно 18 тысяч лет назад. Мы не знаем, и никогда не узнаем, кто был этот человек, но знаем, что это была мутация, которая случайным образом – в ходе биологического копирования Y-хромосомы ДНК при наследственном переходе от отца к сыну – в нуклеотиде под номером 3 миллиона 19 тысяч 783 вместо цитозина, как завещали предки в ходе миллионов лет, вставила аденин. Эту мутацию специалисты-генетики обозначили индексом R1b-M343, и она повела новую линию под названием «гаплогруппа R1b». Это произошло 18300 лет назад.

Датировка образования этой мутации определяется довольно просто – геномные данные показывают, что после нее в этой линии до настоящего времени произошло еще 127 последовательных мутаций, каждая образуется в среднем раз в 144 года (при расчете на стандартный фрагмент Y-хромосомы размерами 8.5 миллионов нуклеотидов), это и дает $127 \times 144 = 18300$ лет при небольшом округлении.

Это описание понадобилось для того, чтобы пояснить, что в руках у специалистов имеется довольно простой метод расчета датировок событий, оставляющих необратимый след в Y-хромосоме и происходящих тысячи, десятки тысяч и сотни тысяч лет назад.

Важно понимать, что первый и единственный обладатель мутации M343, точнее, снип-мутации (от англоязычного сокращения SNP, что означает в переводе «однократный нуклеотидный полиморфизм»), первый в том смысле, что других мы не знаем, а при 62 миллионах нуклеотидов в Y-хромосоме попасть такой же снип-мутации в тот же самый нуклеотид вероятность такого события исчезающе мала – $1/62\,000\,000$, поэтому такие снип-мутации дублируются крайне редко, тем более в одной и той же наследственной линии, в той же гаплогруппе, выжил. Его новая мутация передавалась по наследству от отца к сыну, приведя в итоге к огромному количеству мужчин с мутацией M343. Все они относятся к гаплогруппе R1b, сейчас их в мире сотни миллионов человек, на всех континентах планеты. Даже в Африке живут миллионы носителей гаплогруппы R1b, но с их отдельной снип-мутацией R1b-V88, и шлейфом нижестоящих снипов. Они прибыли туда около 5000 лет назад, видимо, сошли с миграционного пути по побережью Средиземного моря, дошли до Центральной Африки и сейчас живут в основном в Камеруне и Чаде. Картина та же – какая-то снип-мутация закрепляется в Y-хромосоме потомков, закрепляется в том смысле, что они выживают благодаря некоторому стечению обстоятельств, в то время как другие их соплеменники не выживают – или у них рождаются девочки, у которых, как известно, нет Y-хромосомы, поэтому эти снип-мутации им не передаются, или соплеменники с другими снип-мутациями вымирают – болезни, враги, климат, несчастные случаи и так далее. И рано или поздно предковая снип-мутация в выживших потомках распространяется на большие территории, сопровождаясь образованием очередных снип-мутаций, которые уже являются «подчиненными», образуя пирамиду, иерархию необратимых снип-мутаций. Сейчас в такой иерархии 1114 снип-мутации, все относятся к предковой гаплогруппе R1b-M343, и расходятся от нее по десяткам и сотням линий, или «локальных генеалогий».

Возвращаемся к исходной гаплогруппе R1b, которая образовалась примерно 18300 лет назад. Через несколько тысяч лет потомки того первого мужчины уже имели несколько новообразованных снип-мутаций, и их потомки выжили, во всяком случае в ходе последующих тысячелетий. Среди первых –

мутация R1b-L754 (она же R1b-A702, это синоним, присвоенный другой лабораторией, сотрудники которой «переоткрыли» ту же снип-мутацию, и не захотели это признать, назвали по-своему). По сложившейся системе, индексы на A присваиваются группой Томана Крана (Берлин, Германия), индексы на L – той же группой, но в честь покойного коллеги, имя и фамилия которого начинались на L. Как видим, среди генетиков свои традиции и предпочтения, но уже более 20 лет продолжается «война номенклатур», что привело и продолжает приводить к хаосу в классификации названий снипов.

Так вот, снип-мутация L754/A702 (этот же снип имеет синонимные названия YSC0001279, PF6257 и PF6271, CTS4244, V2997, в рамках той же войны номенклатур, в которой никто не хочет уступать) образовалась 117 снипов назад, или примерно 16 800 лет назад, и ее потомки опять же выжили, во всяком случае в ходе последующих тысячелетий. Как мы видим, со времени образования R1b-M343 прошло уже (18300 – 16800) полторы тысячи лет, и другие снип-мутации, которые за это время образовались, нам неизвестны. Видимо, все вымерли.

Потом образовались снипы L389, P297 и PH155, соответственно 107, 106 и 87 снип-мутаций, или примерно 15400, 15300 и 12500 лет назад. Они иногда обнаруживаются палеогенетиками в Европе, но какой-либо массовости их там в древние времена не наблюдается. Похоже, это скорее одиночки, довольно быстро прошедшие дальними миграциями от Южной Сибири до Европы, причем всего лишь за несколько тысяч лет, судя по датировкам их европейских захоронений. Вклад их в то, что можно было бы назвать вкладом в европейские цивилизации, остается неизвестным. Привожу это здесь потому, что они могут обнаружиться и в ботайских захоронениях, и их отнесения должны быть понятны.

Сейчас мы подходим к важной части нашего рассмотрения. Около 14 тысяч лет назад у носителей субклада R1b-P297 образовались две снип-мутации, R1b-M269 и R1b-M73, которые не образованы друг от друга. Они являются «параллельными», и исторические судьбы у их потомков были совсем разными. Образовались они, видимо, тоже в Южной Сибири, и спустя какое-то время двинулись миграциями на запад.

R1b-M269 образовали две могущественные (по историческим последствиям) линии –

M269 > L23 > L51 > L52 > L151 > (P312 + U106), и

M269-L23-Z2103

каждая с гирляндами нижестоящих снип-мутаций. Носители первой линии прибыли на Пиренеи (маршрут пока остается неизвестным) около 5000 лет назад, создали археологическую культуру колоколовидных кубков, и двинулись заселять Европу. В ходе нескольких столетий они почти полностью уничтожили коренное население Европы, уцелевшие носители гаплогрупп ВТ, СТ, С1а, Е1b, G2а, Н1а, Н2, I1, I2, J2, R1а бежали на периферии Европы – на Британские острова, в Скандинавию, на Балканы, в Малую Азию, на Русскую равнину. Носители R1b-P312 и R1b-U106 почти полностью заселили Европу, и сейчас их прямые потомки составляют примерно 60% всех европейских мужчин. Остальные – следствия обратных миграций в Европу, в значительной части через древний Рим и Римскую империю.

В ботайской археологической культуре их не будет, кроме разве что R1b-M269 и L23, последняя снип-мутация образовалась 41 мутацию, или примерно 5900 лет назад, что в целом ранее датировок ботайской культуры, 5700-5100 лет назад.

Вторая линия группы R1b-M269 – это Z2103 со своими нижестоящими снип-мутациями. Ее носители прошли от Южной Сибири (снип Z2103 найден в афанасьевской археологической культуре) до ямной культуры в приволжских степях, оттуда носители Z2103 повернули на юг, прошли через Кавказ, оставив там много потомков с этим снипом, а в Армении четверть мужчин имеют R1b-Z2103, и далее оставили множество его потомков в Турции, Ассирии, у курдов, езидов и так далее.

Наконец, третья линия

R1b-M343 > M754 > L389 > P297 > M73

последний снип которой нашли в ботайской культуре¹ с датировкой 3628-3099 лет до н.э., или 4598±46 лет назад, имела, согласно современным представлениям, весьма скромную судьбу. Эта линия, пройдя от Южной Сибири до Северного Казахстана, далее прошла отдельными путями, и, видимо, в итоге заглохла. Прошла она на территорию современной Латвии, где найдены семь древних образцов субклада R1b-M73, с датировками между 7140±40 лет назад (6072-5920 лет до н.э.) и 5280±55 лет назад (4311-3978 лет до н.э.)². Но сегодняшние латыши, у которых 12% гаплогруппы R1b, имеют только снип P312, западноевропейский. Снипа R1b-M73 у них (пока) не найдено.

---

¹ Jeong, C et al. The genetic history of admixture across inner Eurasia. *Nature Ecology and Evolution*, 3, 966-976 (2019)

² Mathieson, I. et al. The genomic history of southeastern Europe. *Nature*, 555, 197-203 (2018)

Прошла эта линия на Кавказ, и среди балкарцев есть гаплогруппа R1b-M73, в количестве 13%, практически все субклада M73, но с относительно недавним общим предком, который датируется 1300±200 лет назад³. Видимо, это потомки сарматов на Северном Кавказе в I тыс н.э.

Древние образцы с снипом R1b-M73 найдены в пазырыкской культуре, но относительно недавние, с датировкой 2400-2300 лет назад, также в Павлодарском регионе, с датировками 1350±45, 1970±50 и 1200±50 лет назад, в синташтинской культуре на Южном Урале с датировкой 3440±30 лет назад, в Монголии, с датировкой 3350 лет назад, значительно более древние в Самарской области с датировкой 6680±30, и на удивление – в Норвегии, с датировкой 3920±40 лет назад, хотя с подобными единичными образцами в необычных местах могут быть проблемы с достоверностью определения снип-мутаций.

В ботайской археологической культуры до последнего времени найден еще один образец со снипом R1b-M73, помимо приведенного выше, с датировкой 4620±80 лет назад⁴. К сожалению, ни в одном случае гаплотипы не определяли.

Понятно, что изучение последующих образцов ДНК из ботайской культуры с определением их гаплотипов будет большим шагом вперед в понимании, откуда их носители прибыли в ботай, и куда их потомки, возможно, продвинулись далее. Во всяком случае, их будет важно сопоставить с гаплотипами балкарцев гаплогруппы R1b-M73.

Вопрос – насколько потомки обитателей ботайской культуры представлены среди современных казахов? Ответ легко находится при рассмотрении гаплогрупп казахов:

Таблица⁵

Состав казахов по гаплогруппам по данным выборки базы данных FTDNA⁶ и по числу снипов в списке YFull⁷. Процентные соотношения округлены.

---

³ Клёсов, А.А. Народы России. ДНК-генеалогия. Изд. Питер, 2021.

⁴ Jeong, C et al. The genetic history of admixture across inner Eurasia. Nature Ecology and Evolution, 3, 966-976 (2019)

⁵ Клёсов, А.А. Народы России. ДНК-генеалогия. Изд. Питер, 2021.

⁶ <https://www.familytreedna.com/public/alash/default.aspx?section=yresults>

⁷ <https://www.yfull.com/tree/>

Гаплогруппа	Доля от 432 человек, %	Число снипов в списке YFull
C2-M217	42	7
R1a	19	5
Z93		3
Z280		2
G*	12	7
R1b	6	0
O	4	0
N1a1	4	4
J2	4	0
Q	3	2
R2	2	0
E1b	1	0
J1	0.9	0
D	0.9	1
I2a	0.5	1
M223	0	1
L	0.2	0
I1	0.2	0
T	0.2	0
A	0.2	0

Мы видим, что у казахов всего 6% гаплогруппы R1b, и определено, что из них половина относится к снипу M73. Больше всего у современных казахов гаплогруппы C2-M217, ее – 42%, почти половина. Но эта последняя гаплогруппа представлена у казахов несколькими ветвями, каждая из которых недавнего происхождения, всего несколько веков назад. Иначе говоря, носители этих ветвей независимо приходили на территорию будущего Казахстана, образуя свои независимые рода. Но эти рода черпались из общего пула носителей гаплогруппы C2-M217, древностью много тысяч лет. Наиболее вероятный источник здесь – это монголы, у которых гаплогруппа C2-M217 содержится по разным выборкам от 53 до 57%.

Тем не менее, примерно 3% современных казахов произошли от прямых предков из ботайской культуры. Это им, видимо, важно будет узнать, и специалистам по ботайской культуре и сотрудникам Государственного историко-культурного музея-заповедника «Ботай» стоит создать Проект по привлечению казахов к определению своих гаплогрупп и гаплотипов, с разъяснениями, о какой информации результаты определения сообщают.

Interim Report on Zooarchaeological Analyses at Botay and Krasnyi Yar, 2023

**Prof. Alan K. Outram BA MSc PhD MCIfA FSA
Department of Archaeology and History, University of Exeter, UK**

Introduction

In August 2020 a small team from the University of Exeter undertook detailed zooarchaeological analyses of the faunal assemblages excavated in 2023 at both Botay and Krasnyi Yar. Our protocols included identification to species and element of the skeleton, where preservation allowed. In total there were 2312 identifiable specimens (NISP) from Botay and 603 from Krasnyi Yar. Where such further information was available we additionally recorded metrics, information pertaining to age at death and sex of animals, bones fragment zonation, taphonomic indicators, butchery evidence and bone fracture patterns. The following interim report outlines key results pertaining to identifications and age and sex structures within the horse herds.

Methods

Measurements followed the standards laid down in von den Driesch (1976). Bone fusion followed Silver (1969) with graphical form of displaying fusion stages following (Outram et al. (2012)). Equine dental broadly followed the stages established in Domingo et al. (2018), taking into account tooth eruption, incisor wear patterns and crown height metrics (Silver 1969, Levine 1982, AAEP 1981), with kill-off pattern graphs following Payne (1973). Bone zonation followed Dobney and Reilly (1988) and fracture history recording followed Johnson et al. (2016).

Botay

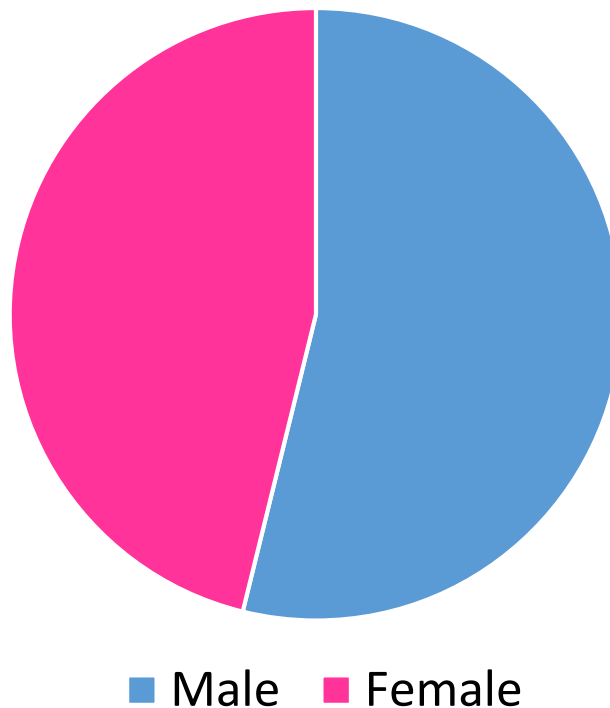
As expected, the Botay assemblage was overwhelming dominated by the bones of horses, with a very small number of non-equid bones (see Table 1). All portions of the horse skeleton were represented on site in relatively even numbers. There is no strong evidence for selective skeletal part transport patterns, therefore. Differences can easily be explained by taphonomy, and density-mediated destruction and canid gnawing, with the latter being well-evidenced. Dog was also the most present non-equine species, though it is possible that some larger specimens could also be wolf.

The sex ratios of the horses, as derived from examination of the public bones, were approximately even (see Figure 1). This is in agreement with sex ratio data generated from the previous study of aDNA (Fages et al. 2020). The cumulative kill-off pattern based upon dental ageing suggests that some neonatal animals died on site and that, otherwise, the highest period of slaughter was when horses were reaching full size at around 2.5 to 3.5 years of age. Bone fusion data shows a similar percentage of slaughter in this timeframe (see figure 3). The presence of

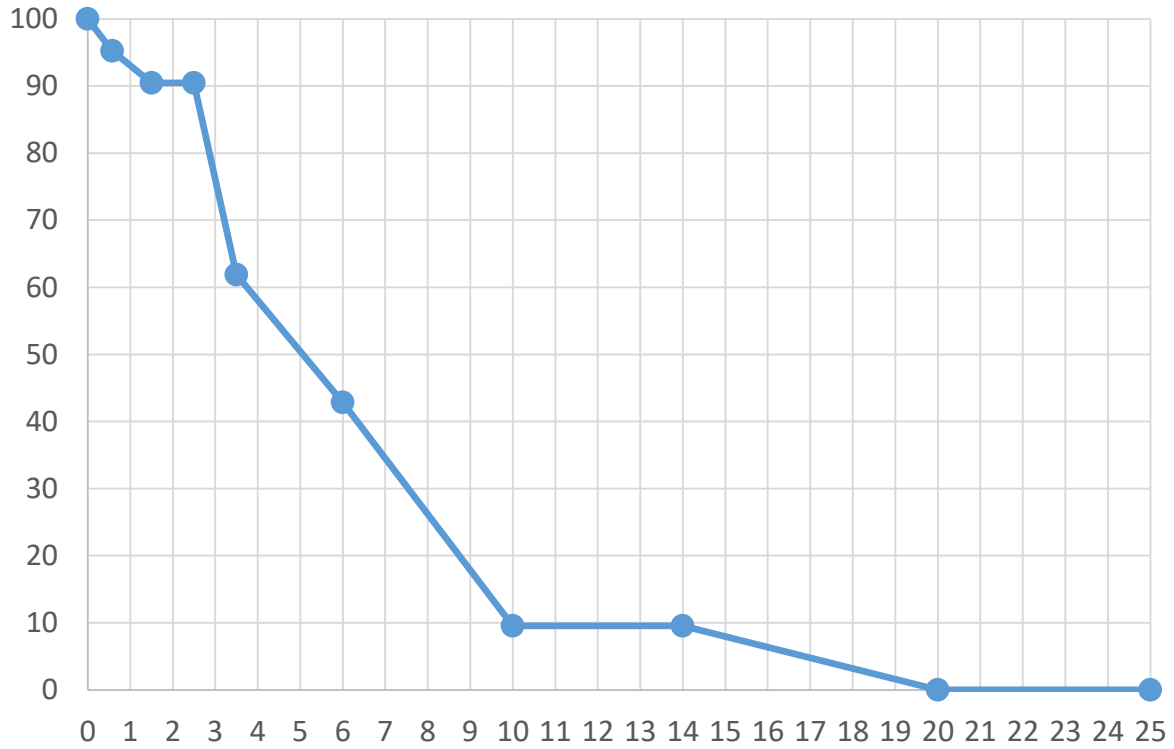
neonates on site and a focus on slaughter at prime meat age, alongside a lack of evidence for differential skeletal transport, all suggest that the horses were husbanded on site and were managed domesticates, rather than being hunted.

Table 1: Proportions of Species at Botay 2023 (NISP).

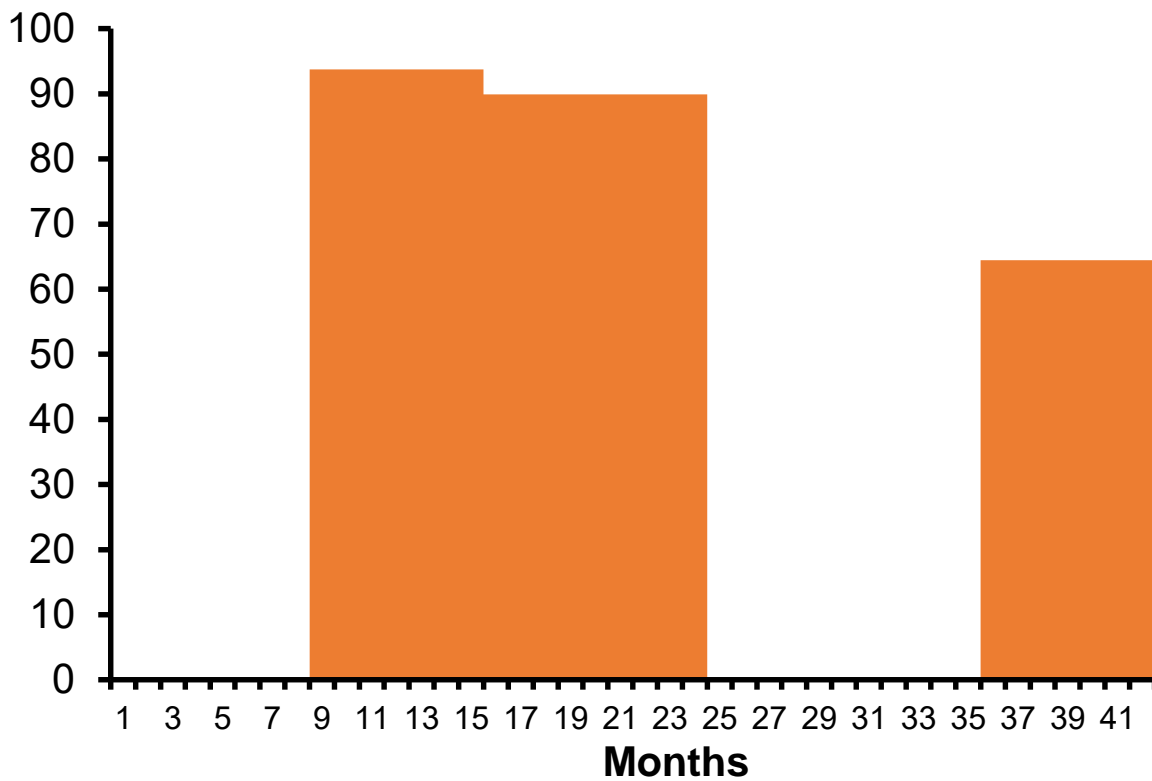
Species		NISP	Percent
Horse	Лошадь	2293	99,18%
Dog	Собака	5	0,22%
Marmot	Сурок	3	0,13%
Fox	Лиса	2	0,09%
Saiga	Сайга	2	0,09%
Elk	лось	1	0,04%
Bear	медведь	1	0,04%
Badger	барсук	1	0,04%
Souslik	суслик	1	0,04%
Small Rodent	маленький грызун	1	0,04%
Crane	Журавль	1	0,04%
Crow	Ворона	1	0,04%

Figure 1: Sex ratios of Botay horses from study of public bones.

Figure 2: Kill-off graph for Botay based upon age at death from dental information. X-axis is in years and y-axis the % surviving age stage.

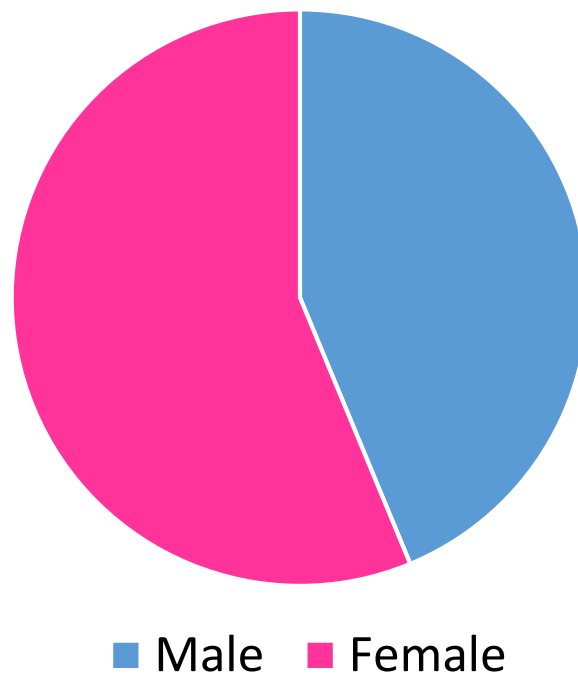

Figure 3: % survival of horses beyond early and later fusion stages. Krasnyi Yar

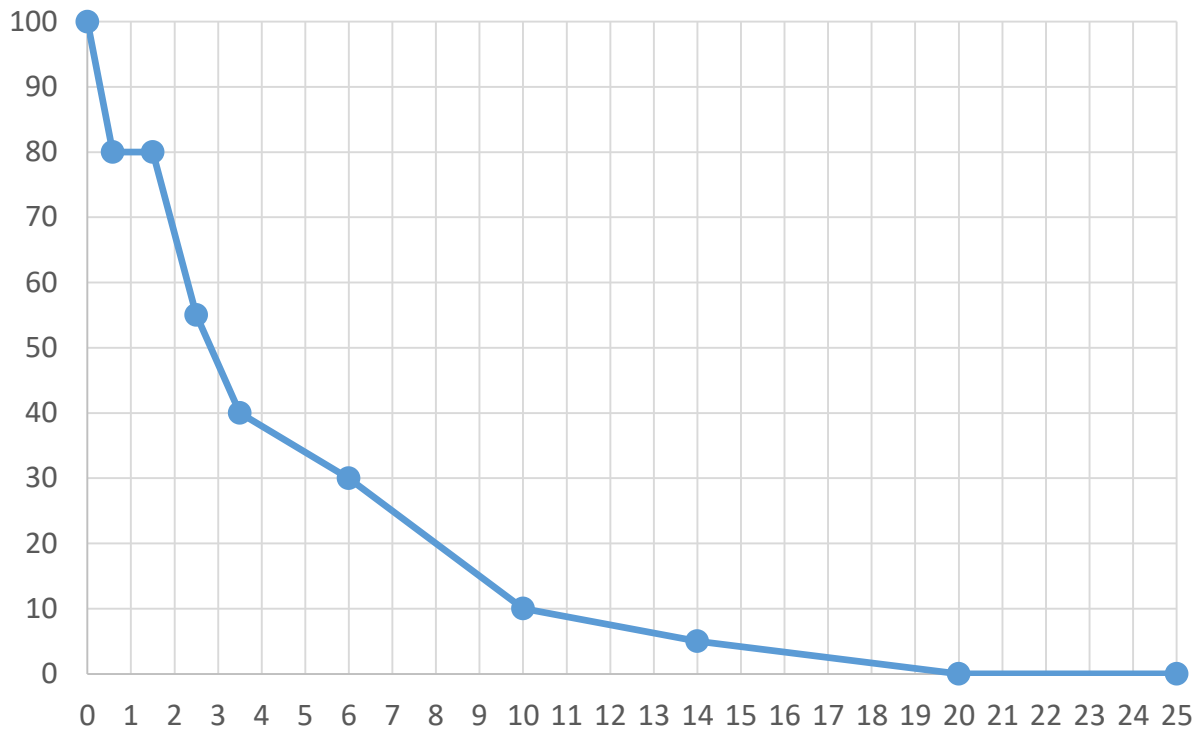
The Krasnyi Yar assemblage was smaller than that recovered from Botai, but it displays similar patterns. Horse once again dominates (see Table 2). It is worth noting the greater presence of wild bovines (aurochs, *Bos primigenius*). The sex ratio (Figure 4) was also fairly even but with a slightly higher proportion of females. The slaughter patterns at Krasnyi Yar indicate the domestic management for food, as at Botai, but at Krasnyi Yar there was more neonatal death and meat slaughter started slightly younger (Figure 5). Fusion information for this site also agrees with the dental ageing and shows a similar amount of prime meat age slaughter (Figure 6). It is concluded that both sites have skeletal part distributions slaughter patterns that are consistent with domestic animal herding.

Table 2: Proportions of Species at Krasnyi Yar 2023 (NISP).

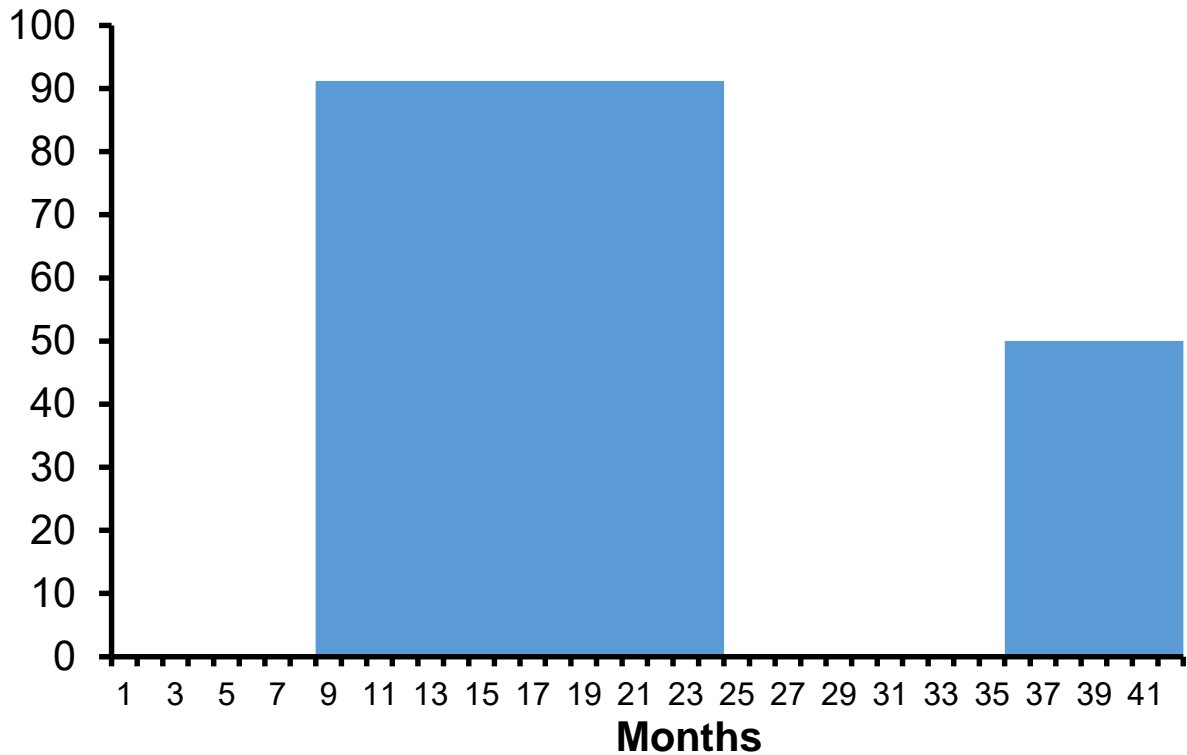
Species		NISP	Percent
Horse	Лошадь	586	97,18%
Aurochs	Дикий скот	13	2,16%
Dog	Собака	2	0,33%
Elk	лось	2	0,33%

Figure 4: Sex ratios of Krasnyi Yar horses from study of public bones.

Figure 5: Kill-off graph for Krasny Yar based upon age at death from dental information. X-axis is in years and y-axis the % surviving age stage.

Figure 6: % survival of horses beyond early and later fusion stages.

Figure 7: Zooarchaeological analysis being undertaken at Botay.

References

- American Association of Equine Practicioners (1981). *Official Guide for Determining the Age of the Horse*. Fort Dodge: Fort Dodge Laboratories.
- Dobney, K. and Rielly, K., (1988). A method for recording archaeological animal bones: the use of diagnostic zones. *Circaea*, 5(2), 79-96.
- Domingo, M.S., Cantero, E., García-Real, I., Chamorro Sancho, M.J., Martin Perea, D.M., Alberdi, M.T. and Morales, J., (2018). First radiological study of a complete dental ontogeny sequence of an extinct equid: implications for Equidae life history and taphonomy. *Scientific Reports*, 8(1), 8507.
- Driesch, A.E. von den (1976). *A Guide to the Measurement of Animal Bones from Archaeological Sites*. Cambridge, Mass.: Peabody Museum.
- Fages, A., Seguin-Orlando, A., Germonpré, M. and Orlando, L. (2020). Horse males became over-represented in archaeological assemblages during the Bronze Age. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 31, p.102364.
- Johnson, E.V., Parmenter, P.C. and Outram, A.K. (2016). A new approach to profiling taphonomic history through bone fracture analysis, with an example

application to the Linearbandkeramik site of Ludwinowo 7. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 9, 623-629.

Levine, M.A., (1982). The use of crown height measurements and eruption–wear sequences to age horse teeth. In: B. Wilson, C. Grigson, S. Payne (eds) *Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites*. Oxford: British Archaeological Reports, pp. 223-250.

Outram, A.K., Kasparov, A., Stear, N.A., Varfolomeev, V., Usmanova, E. and Evershed, R.P., (2012). Patterns of pastoralism in later Bronze Age Kazakhstan: new evidence from faunal and lipid residue analyses. *Journal of Archaeological Science*, 39(7), 2424-2435.

Payne, S. (1973) Kill off patterns in sheep and goats: the mandibles from Asvan Kale. *Anatolian Studies* 23: 281-303.

Silver, I.A. (1969). The ageing of domestic animals. In: D. Brothwell and E. Higgs (eds.) *Science in Archaeology*. London: Thames and Hudson., pp. 283-302.

«Отырар» мемлекеттік археологиялық музейі-қорығы РМҚК
Ғылыми қызметкер Н.О. Ермашова

Музей қорындағы археологиялық зергерлік бұйымдардың зерттелуі

Әшекейлерді жәй ғана зергерлік бұйымдар деп ғана қарауға болмайды. Бұл – ұлттық мәдениет пен тарихтың бір бөлігі, тамыры ғасырлар тереңдігінде жатыр. Адам баласы дене бітімінің әсемдігі мен сұлулығын арттыру мақсатында түрлі әшекей бұйымдар таққан. Зергерлердің зергерлік өнерінің негізгі бағыты – әйел әшекейлері. Мақаламызда әйел затының қолға тағуға арналған сәндік әшекей бұйымдарының бірі, зергерлік бұйымдардың көне түрі – білезіктердің тарихы мен ерекшеліктеріне тоқталамыз.

Бабаларымыз ғасырлар бойы білезіктердің ғажайып үлгілерін жасаған. Алғашқы білезіктер 2,5 миллионнан астам жыл бұрын пайда болған, олар былғарыдан және ағаш қалдығынан тоқылған, кейінірек адамның қабілеті мен мүмкіндігінің дамуымен сүйектен, тастан, металдан жасалынып, ең соңында білезіктер сәндік сипатқа ие болды. Әр ғасыр сайын бұл бұйымдарды жасайтын материалдар көбейе түскен. Білезіктер құйма білезік, қос білезік, қуыс білезік, бес білезік, топсалы білезік, жалпақ білезік, сом білезік, жұмыр білезік деген түрлерге бөлінеді. Қымбат бағалы білезіктерге асыл тастардан көз орнатып, алтын мен күміс жалатып соғады. Қарапайым білезіктер көбінесе қоладан, жезден басқада түрлі материалдардан тіпті шыныданда жасалды.

Археологиялық қазбалар бізге қола дәуірінен орта ғасырларға дейінгі өнер бұйымдарын ашты. Мұны Отырар өңірінде жүргізілген қазба материалдары көрсетіп отыр. 1976 жылы Қазақ КСР ғылым академиясының Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы Отырарды зерттей бастады. 1978 жылы Отырардың Цитадель мен шахристан және рабад бөлігінде ауқымды қазба жұмыстары жүргізілді. Отырарды қазу барысында XIII ғасырға жататын күміс бұйымдар сақиналар, білезіктер сырғалар, ғибадатхананың ілгектері, алқалар, бұрыммен кеудеге арналған зергерлік бұйымдар табылды. Жиналған әшекей бұйымдардың жартысынан көбі Отырар шеберлерінің қолынан шыққан. Олар бағалы металдармен, мыспен, қоламен, қорғасынмен және қалайымен жұмыс жасады. Қазба жұмыстары кезінде түрлі зергерлік бұйымдарды құюға арналған қалыптардың фрагменттері табылды. Зергерлер күміс пен мысты саз және темірді отбақырда балқытты, негізгі материалдар мыс пен қалайы қоспасынан жасалған қола болатын. Құюға арналған қалыптар күйдірілген саз бен тастан жасалған. Өкінішке орай, зергерлік бұйымдардың техникасы туралы баға беруге болатын көптеген бұйымдар бізге жеткен жоқ, алайда олар бағалы және сәндік тастарды оюлап-нақыштау, қаптау, мөрлеу сияқты

әдістерді кеңінен қолданғанын айта аламыз. [1. С. 20-60]. Археологтар осы көмбе табылған жерде ауылдық үй-жай болғанын анықтады. Үй-жайдан табылған қыш бұйымдары оның XIII-XIV ғасырларда салынғанын көрсетеді. Көмейі кең құмыраға салынып, еден астына көмкерілген қазына үй-жайдың бір бөлмесінен табылды. Құмыраның ішінен негізінен зергерлік бұйымдар, күміс тостаған сынықтары, күміс құймалары мен теңгелер болған. [2. 179 б]. Күміс бұйымдар көмбесінен табылған әшекейлердің ішінде ең көп кездесетін түрі білезік. Білезіктер сапалы күмістен жасалған он алты данадан тұрады, оның он екісі ұқсас болып келген. Ең үлкен білезіктер көлденең иіліп сәл тегістелген. Барлық білезіктер бір типті, тек көлемі мен ұштарының қайырылуымен ерекшеленеді. Ерекше әрі өте кең тараған түрі XI-XVI ғасырларға жататын өріме білезіктер олардың әрқайсысының диаметрі 5,5 см болатын екі бөліктен тұрады, біреуі үш дана күміс сымнан өрілген, олардың ұштары шар тәрізді. Екіншісі кішірек қимасы бар сымнан жасалған, оның ұштары жұмырланып дөңгелек түрінде тегістелген. Отырарды қазу барысында шыққан білезіктер Еділ Болгаря қалаларында жүргізілген қазба кезінде де табылды, олардың айырмашылығы – ұштары тастармен безендірілген. [3. С. 123-124].

Қазба барысында қоладан жасалған білезікте де көптеп табылды. Қола білезіктер өте әсем жасалған, ені 1,3 см диаметрі 6 см геометриялық ою-өрнекпен безендірілген. Білезіктің ұштары жыланның басы тәрізді. Білезіктің, сондай-ақ сақина мен сырғаның киесі мен қасиетіне сену ғұрпы шамамен қола дәуірінде орын алғаны жайлы қазба жұмыстары мәлімдейді. Жылан басты білезіктер ата-баба рухының бейнесі, оның ұрпақтарының, олардың отбасылары мен үйінің сақтаушысы ретінде қарастырылған. Мысалы, қола дәуіріндегі орындардан табылған жұмыр білезіктердің ұштары иректеліп келген немесе қорғаныш қызметін білдіретін өзге де белгілермен сәнделген. Білезіктегі өрнектердің мәнімен қоса, көп халық ұғымында қалыптасқандай, қорғаныш қасиетке ие сиқырлық күші бар деп саналады. Ежелгі заманнан бері адамдар, сол кездегі нанымдар бойынша, өздерін зұлым рухтардан қорғап, білезіктерді сыртқы ортаның көзінен қоғану үшін де таққан. Демек тек әдемі әшекей ретінде ғана емес наным-сенімдерді де ескеріп, қолданған. [4. С.171].

Отырар музей-қорығының қорында мынадай керемет қола білезік топтамасы кездеседі. Білезіктер қоладан жасалған біреуі толық сақталған, екіншісі жаныннан бір бөлініп сынған, үшіншісінің бір бөлігі ғана сақталған. Үшеуіде ұқсас білезіктер. Бас жақтары домалақ, және жануардың мүйізіне ұқсатып екі жерінен сүйір жасалынып оны айналдыра кертілген сызықтармен безендірген. Білезіктер жұқа болып жасалынып, ішкі жағы ойық, сыртқы жағы дөңестеу болып келген. Білезіктердің екі жағындағы үшкірі бірдей болып келген. Қола дәуірі Андронов мәдениетіне жатады. (1-сурет). Музей қорындағы білезіктердің барлығыда ерекше қайталанбас туынды. Қыркескен қорымынан табылған III-V ғғ жататын

мына қола білезікте ерекше жасалған бетіне паралель сызықтар жүргізіп, жиіктеріне ойықты өрнек түсірілген. Білезіктің екі шеті жыланның басына ұқсас болып аяқталған. Осы типтес көне білезіктерге көбінесе судың, толқынды өрнектің және жылан бастарының нақыштары бейнеленген (2-сурет). Ортағасырлық мәдениетке тән күрделі әшекейлер тобы, өсімдіктер мен геометриялық өрнектердің алуан түрлілігімен ерекшеленеді, оған адам бейнелері мен зооморфты мүсіншелер кіреді. Зооморфтық әшекейлер ортағасырлық материалдық мәдениеттің ең жарқын элементтерінің бірі болып табылады, олар зергерлік өнердің даму деңгейін сипаттап, Отырардың байырғы тұрғындарының көркемдік-эстетикалық идеяларын көрсетеді. Тек эстетикалық табиғатымен ғана емес, сондай-ақ діни және магиялық идеялармен байланысты бірқатар функционалдық маңызды белгілермен де ерекшеленеді. Осы кезеңнің зергерлік бұйымдарының пішіні мен өнерінде құс, балық, жылан, аң, қой мен бұғы мүйіздерінің стильдік бейнеленуі қолданыстан шықпай, тіпті осы күнге дейін жетіп отыр. Осындай түрлі тәсілдермен жасалған білезіктер мұражай қорында және экспозициясында сан алуан түрлері кездеседі қола дәуірінен бастап XX ғасырға дейінгі кезеңді қамтиды. Мұражай қорындағы зергерлік бұйымдардың ішінен жоғарыда көрсетілген археологиялық қола дәуіріне жататын білезіктер Түркістан қаласынан оңтүстікке қарай 5 км, Шортөбе елді мекенінен оңтүстік-батысқа қарай 2 км жерде орналасқан Шербай қорымынан табылған. Екі қола білезік адам сүйектердің арасынан табылған. Жануардың мүйізіне ұқсатып, екі сүйір шығарылып шеңберлі сызықтармен өрнектенген (3-сурет). Осы кездегі қазбалық олжалар ежелгі зергерлердің керемет шеберлігіне дәлел бола алады. [5. С.38-40]. Отырар қаласында шыны білезік түрлері де болды. 2020 жылы Отырар қалажұртындағы "Бердібек сарай" орнына жүргізілген қазба барысында екі дана шыны білезік бөлігі табылып анықталды. Отырар музейі қорынан осы шыны білезіктердің керемет үлгілерін көруге болады. Білезіктің түсі көкшіл, бетіне сары шыны пастасынан көздер қондырып, көздердің арасын иректей өткен қайырмалармен, шыны тіндерімен және жолақтарымен өрнектеліп безендірілген (4-сурет). Екінші білезіктің түсі қанық көк түсті, бетіне ақ шыны пастасымен көздер түсіріліп, екі жанын қайырмалары бар жолақтармен безендірген (5-сурет). Мұндай шыныдан жасалған білезіктер XI-XII ғасырларды Отырар қаласында ең сәнді әшекейлердің бірі болған. [6.С.161-174]. Металдан жасалған білезіктермен салыстырғанда шыны білезіктер өзінің көз тартарлық алуан түрлі түстерімен ерекшеленеді. Бұл зергерлік бұйымдардың ассортименті өте кең болды-білезіктердің түсі жасыл, сары, көк, қызыл, көгілдір, молдір және білезік ішінен түрлі-түсті шыны жіптермен өрнектеліп, безендірілген. Шыны білезіктер көлденең қимасы бойынша әртүрлі болады: тегіс, дөңесті, бұрама, төртбұрышты, қырлы, үшбұрышты және дөңгелек пішінді етіп жасалған. [7. С 248].

Осыған ұқсас көне шыны білезіктер Киев және Новгород қаласынан көптеп табылған. Сәнді шыны білезіктер XII-XIV ғасырларда әйелдерге арналған ең кең таралған сәнді аксессуарлардың бірі болды. Бұл зергерлік бұйымдар ежелгі Римнен белгілі, кейінірек X-XI ғасырларда Византиялық шеберханаларда жасалды. Ол уақыттарда әсем шыны әшекей бұйымдар өте сирек жасалатын еді, бағалы болса керек, тек бай қуатты кісілер тағатын болған. Салыстырмалы түрде алғанда Отырар қазбаларынан табылған шыны білезіктер мен ғасырлары жағынан сәйкестік бар. Шыны білезіктердің құрамына сәйкес олардың қайдан шыққанын тікелей және анық түсінуге болады, кейбір морфологиялық белгілер олардың шығу тегі мәселелерін анықтауға көмектеседі. [8. С. 535].

Музей қорындағы қоладан, шыныдан жасалған және зооморфты мүсіншесі бар білезіктер ортағасырларда кең тараған білезіктердің бірі деп болжауға болады. Мүйіз тәрізді зооморфты білезіктер «арқар мүйіз», «қос мүйіз», «қошқар мүйіз» және осыған ұқсас зооморфты белгісі бар өрнектердің түрлері, тұрмыстық бұйымдар мен әшекейлерді безендіруде кеңінен тараған. Қазақ халқы арқар мен қошқар мүйізді от пен аспаннан тұратын таза әрі құдайға ұнамды деп есептеген. Әшекейлердегі және басқада бұйымдардағы мүйіз бейнелі өрнектер апотроптық (қорғау) қасиеттерге ие болған. Мұндай мүйіз тәрізді білезіктер мұражай қорында аз мөлшерде екенін айта кеткен жөн. Білезіктерді әшекейлеу үшін әртүрлі пропорциядағы қазақ ою-өрнектерінің барлық түрлері қолданылады. Бұл жағдай «зооморфты білезіктерді» шын мәнінде белгілі бір ғылыми қызығушылықты тудыратынын айқындайды. Сонымен музей қорынан алынған археологиялық қола білезіктер және шыныдан жасалған білезіктер жай ғана ою-өрнек емес, әсемдігімен қатар қасиеті мен киесі де айрықша мәнге ие болған, сол дәуірде кең тараған әшекей бұйымдар. Киелі мағынасы бар мұндай білезіктер археологиялық қазбаларда сирек кездеседі. Қорымыздағы осындай зергерлік әшекей бұйымдардың үздік үлгілеріне жататын өнер туындылары халқымыздың рухани байлығы көне құнды жәдігерлерімізді зерттеп, ғылыми айналымға енгізу музей ісінің негізгі жұмыстарының бірі болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер

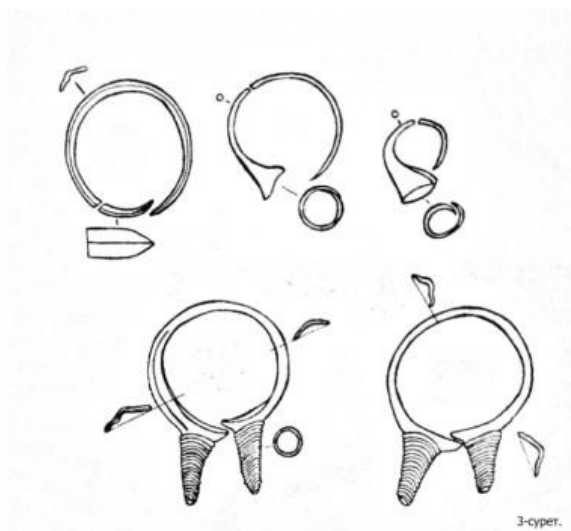
1. Байпаков К.М., Настыч В.Н Клад серебряных вещей и монет из Отрара// Казахстан в эпоху феодализма. Алма-Ата, 1981.С. 20-60.
2. К.Байпаков Қазақстанның ежелгі қалалары.-Алматы: «Аруна Ltd.», 2005.-179б
3. Смирнов А.П. Волжские булгары. М., 1951. С. 123-124. Табл. V, 73,74
4. К.А. Акишов., К.М. Байпаков., Л.Б. Ерзакович. //Позднесредневековый Отырар (XVI-XVIIIвв.) 171.С.
5. «Известия» серия общественных наук 1(230) январь-февраль 2001 г. Алматы НИЦ «Ғылым» ст 38-40.
6. Байпаков К.М Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семеречья. Алма-Ата, 1985. С. 161-174.
7. Советская археология ISSN 0038-5034 академия наук СССР 1991 г. С 248
8. «Древняя Русь. Быт и культура» под редакцией Б.А. Рыбаков 1984 г (с, 535).

1-сурет

2-сурет

3-сурет.

4-сурет.

5-сурет.

Трехмерные технологии в археологических исследованиях

Мухамадеева Раиля Минибулатовна.

доцент Кокшетауского университета имени Абая Мырзахметова, Республика Казахстан; 020000, г. Кокшетау, ул. М. Ауэзова, 189а, raulia@list.ru, +77056608385, ORCID ID -0000-0001-7453-218X.

Мухамадеева Ирина Александровна.

профессор Кокшетауского университета имени Абая Мырзахметова, Республика Казахстан; 020000, г. Кокшетау, ул. М. Ауэзова, 189а, irinam.69@mail.ru, +77773246243, ORCID ID -000-0003-0590-0756

Енглисова Гульжанат Ермековна

магистр педагогических наук образовательной программы «История», Кокшетауский Университет имени Абая Мырзахметова, Республика Казахстан; 020000, г. Кокшетау, ул. М. Ауэзова, 189а, englisovag@mail.ru, +77051234785.

Кусаинова Улжан Болатовна

магистр наук, Кокшетауский Университет имени Абая Мырзахметова, Республика Казахстан; 020000, ул. М. Ауэзова, 189а, г. Кокшетау, ORCID ID -0000-0002-7221-3166

Основной проблемой современного общества Казахстана является низкий уровень знаний, а значит, и отсутствие интереса к культурно-историческим объектам своей родины. Современное состояние музеев требует использования самых современных технологий, популярных у молодежи. Помимо оцифровки исторических документов и их перевода на электронные носители, сейчас возможна оцифровка еще не разрушенных археологических, сакральных и культурно-исторических объектов северного региона Казахстана.

В рамках программы «Цифровой Казахстан» предполагается внедрить новые цифровые технологии во все сферы жизни. Для правильного формирования патриотизма и гордости за свою страну у подрастающего поколения должны быть доступные для изучения культурно-исторические объекты. Это, в первую очередь, адаптированные к детским гаджетам визуальные объекты, имеющие культурно-историческое значение. А также распечатанные на трехмерных принтерах игрушки и сувениры, которые позволят и юным и опытным исследователям получать информацию, объективно отражающую основные вехи развития страны и народа.

Государственная задача формирования национального самосознания, направлена на использование цифровых технологий, которые смогут гармонично вписаться в современное пространство сохранения исторической памяти. Цифровая трехмерная реконструкция для сохранения культурного наследия позволит сделать доступными исторические факты для широкого круга населения. Создание базы цифровых культурно-

исторических объектов позволит сделать доступным историографический материал по Северному Казахстану для широкого круга заинтересованных лиц, а также для учащихся средней и высшей школы.

Особое значение имеет интеграция технических и гуманитарных знаний. Виртуальная реконструкция становится особенно актуальной, когда объект культурного наследия утрачен полностью или частично (с течением времени, в результате стихийных бедствий, войн), а его восстановление невозможно из-за высоких затрат на последующее освоение. В современной практике археологических и исторических исследований используются технологии 3D-реконструкции и дополненной реальности. Благодаря WEB-технологиям каждый желающий сможет получать доступ к культурно-историческим объектам Северного Казахстана.

Цифровые технологии помогают получить представление об облике утраченного памятника, о его интерьерах. На экране компьютера современная архитектурная среда совмещается с исчезнувшими объектами исторической застройки, что позволяет увидеть, как выглядело это пространство в прошлом. Для достижения успеха в детальном воссоздании утраченных или не полностью сохранившихся памятников историко-культурного наследия специалисту по компьютерным технологиям следует выполнять их 3D-реконструкцию по сохранившимся описаниям, изображениям, чертежам, планам в тесном взаимодействии с историками, архитекторами, археологами [1]. Исторические реконструкции с привлечением инновационных технологий способствуют популяризации истории и архитектуры, сохранению культурного наследия.

В результате цифровизации исторически важных объектов становится возможным реализовать высокий потенциал культурной открытости Казахстана, путем создания виртуального хранилища с цифровой информацией памятников природного ландшафта и культурного наследия Казахстана.

Проведенный мониторинг состояния памятников истории и культуры Северного Казахстана с использованием передовых технологических достижений даст реальную картину для планирования реставрационных работ. Трехмерные уменьшенные копии исторических объектов могут стать доступными для слепых и слабовидящих, что повысит качество их жизни.

В целом, пополнение и систематизация культурно-исторических коллекций Северного Казахстана и создание специального хранилища на базе Национального музея Республики Казахстан даст толчок для продвижения и популяризации материального и духовного наследия казахов.

Практически каждая европейская страна создала оцифрованные исторические коллекции. Но цифровизация исторических документальных материалов обладает кроме положительного эффекта и отрицательными

сторонами. Как стало известно, сохранялись только определенные документы с политической и социальной ориентированностью [2].

Казахстан должен стать центральным цифровым хабом на значительной части евразийского региона [3]. Глобальная цифровизация не за горами. Сбор информации, ее анализ и обработка невозможны без новых технологий. Интерактивные карты для туристов, для учащихся, для бизнесменов давно существуют и постоянно совершенствуются. Цифровизация — это объективная реальность и неотъемлемая часть нашей жизни.

Созданная база цифровых объектов истории увеличит возможности использования новых концепций в исследовательских проектах, определение перспективных направлений применения математических методов и цифровых технологий в исторических исследованиях.

Как специфическое свойство цифровых продуктов, выделяющее их из других информационных продуктов, следует упомянуть возможность их передачи по каналам связи без потери точности, клонирование вместо копирования при перезаписи, а также возможность визуализации через трехмерную печать [4]. Цифровые решения надежны, масштабируемы и практически неразрушимы (благодаря правильному выбору возможностей резервного копирования).

Сегодня мир теряет культурно-исторические памятники быстрее, чем их можно оцифровать [5]. Как говорилось выше, благодаря трехмерным технологиям, появится возможность повысить качество жизни слабовидящих или слепых людей, которые на ощупь смогут исследовать культурно-исторические объекты, выполненные на 3D-принтерах. Распечатка может быть реалистической или масштабированной, но без потери точности. Сочетание цифровой информации, полученной с использованием дронов, затем 3D-моделирование и трехмерная распечатка исторических объектов в масштабе еще не использовалось в Казахстане.

Исследовательские работы, посвященные созданию основ для объединения информационных ресурсов цифрового культурного наследия и процессу построения инфраструктур цифрового культурного наследия, имеют существенное значение. Известный эксперт Антонелло Фрес подчеркивает особую актуальность введения трехмерных технологий для европейского цифрового историко-культурного наследия. Подходы к 3D-оцифровке культурно-исторических объектов изложены в работах Николая Стойменов, Петра Панева, Миглена Панева, Димитара Карастоянов [6]. Большая заслуга принадлежит лаборатории Института информационных и коммуникационных технологий Болгарской академии наук.

На сегодняшний день за рубежом имеются виртуальные исторические реконструкции, их не так много и наиболее крупные из них:

- В Португалии - виртуальные реконструкции Цистерианского монастыря Санта-Мария XVI в.;

- В Испании, город Риполь – реконструкция монастыря Санта-Мария XII в.;
- Во Франции - реконструкция монастыря Сент-Ави Сениер XII в.;
- В Венгрии – реконструкция Цистерцианского монастыря XII в.;
- В Турции – реконструкция монастыря Христа Пантеопта XI в.

Исследования с использованием трёхмерных технологий в области исторической реконструкции известны на гуманитарных факультетах университетов США (Брауновского, Гарвардского, Колумбийского, Стэнфордского), Калифорнийском университете UCLA, Институте передовых технологий в гуманитарных науках университета Вирджиния, в вузах Великобритании (Бирмингемском университете, Королевском колледже Лондона), а также Франции, Италии, Испании, Австрии и других стран [6].

Все известные цифровые исторические памятники созданы в различных программах и не все и не всегда имеется возможность использовать эти реконструкции для исследований, стоимость их немалая т.к. вложено не мало труда и затрат. Первые публикации по применению технологий трёхмерного моделирования в исторических исследованиях относятся к 2010 г. (Ю. М. Баранов, Е. А. Курлаев). Значительное влияние на распространение внедрения технологий трёхмерного моделирования в сферу исторических исследований оказала деятельность Российской ассоциации «История и компьютер» (АИК). Начиная с 2016 г. появляются работы по виртуальной реконструкции историков Тамбовского государственного университета (Р. Б. Кончаков, Д. И. Жеребятьев), факультета искусств СПбГУ в сотрудничестве с Институтом истории материальной культуры РАН (Е. В. Логдачева, С. В. Швембергер и др.), Сибирского федерального университета (М. В. Румянцев, А. А. Смолин, И. Н. Рудов, Н. О. Пиков), Уральского педагогического университета (А. В. Фищев) [7].

Что касается Казахстана, то в рамках проекта «Сакральный Казахстан», в 2018 году группа «ЛАНИТ-Интеграция» с фотореалистичным качеством оцифровала 13 исторических объектов, в том числе величественный Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави, признанный объектом Всемирного наследия ЮНЕСКО. Воссозданные в цифровом виде, объекты перенесены в виртуальное пространство, но созданные модели невозможно запустить на трёхмерную печать т.к. цифровизация не была выполнена с необходимыми параметрами.

Детальная компьютерная реконструкция возникает при тесном взаимодействии историков и архитекторов. Источниками для создания компьютерных реконструкций служат архитектурные обмеры, планы, разрезы, карты, описания, изображения и фотографии воссоздаваемого памятника. На основе сопоставления данных источников и современного

пространства создается 3D-модель утраченного здания в пределах его исторических границ.

В последние годы беспилотные технологии оказали заметное влияние на сохранение и защиту исторических и культурных объектов. Дроны представляют собой эффективную и экономичную альтернативу традиционным методам съемки и мониторинга больших объектов, предлагая обзор местности с высоты птичьего полета.

В целом, использование дронов для мониторинга и картографирования исторических и культурных объектов становится все более важным, поскольку оно обеспечивает гораздо более высокий уровень детализации и точности, чем традиционные методы. Эта технология помогает исследователям и историкам лучше понять эти места и может помочь обеспечить их сохранение для будущих поколений.

Одним из наиболее важных применений беспилотных технологий являются археологические исследования и картографирование. Дроны способны быстро и точно покрывать большие территории, что позволяет археологам создавать подробные карты участков и определять области, представляющие потенциальный интерес. Кроме того, дроны можно использовать для получения подробных аэрофотоснимков мест, предоставляя археологам бесценную информацию о планировке и дизайне места.

В целом, использование дронов для картографирования и анализа исторических и культурных объектов революционизирует то, как археологи и историки могут изучать и понимать прошлое. Благодаря своей способности получать подробные изображения и данные с разных высот и расстояний дроны предоставляют археологам мощный инструмент для получения информации о прошлом [8].

На рисунке 1 представлен результат работы дрона. Без такого оборудования как беспилотник не было бы возможности рассмотреть конфигурацию крепости вдоль Горькой линии (архитектура 17 века)

Рисунок 1. Восьмиугольная форма крепости в районе города Петропавловска (около озера Лебяжье)

Цифровая реконструкция – интересный шаг на пути к реальному восстановлению облика утраченных памятников культуры и духовности. Ряд примеров подтверждает актуальность и эффективность использования цифровых технологий в изучении и возрождении наследия. Яркий пример — реконструкция Московского Златоустовского монастыря с шестивековой историей методом дополненной реальности. В 1930-е годы его разрушили, а на его месте построили жилой комплекс для сотрудников НКВД. Сегодня территория монастыря внесена в реестр объектов культурного наследия с охранным статусом «Достопримечательность», но от построек сохранились только келейный корпус, угловая башня и фрагменты монастырской ограды. Из-за отсутствия многих сооружений была проведена цифровая реконструкция памятника в виртуальной реальности и создана форма, в которой история, археология, архитектура сочетаются с цифровыми технологиями. Туристы могут войти в фотореалистичное виртуальное пространство с помощью гарнитуры VR и увидеть, как монастырь оживает в современном городском пейзаже, просмотреть исторические фотографии с той точки, с которой они были засняты фотографом, подняться на колокольню и осмотреть территорию монастыря. монастырь с высоты птичьего полета [8].

Цифровая 3D-реконструкция для сохранения культурного наследия может быть выполнена несколькими методами: с использованием цифровой фотограмметрии или методов прямых измерений и САПР, ортофотосъемки поверхности. Высокодетализированная 3D-реконструкция

с помощью лазерного сканера и интеграция моделирования на основе изображений с фотограмметрией хорошо известны в мировой практике, например: церковь Санто-Доминго (Португалия) [9].

Лазерное 3D-сканирование создает высокоточные 3D-модели исторических зданий и культурных объектов. 3D-модель состоит из большого количества точек, которые точно определяют геометрию объекта. Кроме того, для получения реалистичного вида модели необходимы карты текстур, полученные с цифровой камеры высокого разрешения.

Самым замечательным является возможность распечатки трехмерного объекта на трехмерном принтере. Культурно-исторические памятники, имеющие большие размеры, могут распечатываться в уменьшенном масштабе. Такие прототипы должны распространяться как учебные пособия для школ и как макеты для слабовидящих. Таким образом, цифровизация исторических памятников становится социальным фактором [11]. На рисунке 2 представлен объект, который стал открытием последних лет. Это тюркские культовые мемориалы в долине реки Кумай, расположенные в зоне национального парка "Буйратау", вблизи Астаны. Памятники комплекса Кумай поражают сохранностью ритуальных сооружений, образов тюрков, отображенных на каменных монументах, наличием родовых тамг, сохранившихся в естественной природной среде [12].

Рисунок 2. Комплекс Кумай

Предки тюрков изображены со всеми атрибутами, символизирующими клятвы верности отечеству, стремление защитить и сберечь для потомков родную землю, обеспечить ее благополучие. Видны следы изображений оружия, иногда сосуды в руках каменных скульптур. Древние мастера изображали предков красивыми и мужественными: широкие брови, большие глаза, прямые носы, изогнутые усы, серьги в ушах. Конкретно две фигуры, как и много других, располагается под открытым небом и подвергается воздействию окружающей среды. Сейчас уже идет работа по рендерингу данного объекта для его сохранения [13]. Это стало возможным только благодаря трехмерному сканированию остатков исторического объекта. Восстановление изначальной скульптура выполняется в современных программах, конкретно для Кумай используется Blender.

Использование виртуальной реальности позволяет увидеть утраченные памятники архитектуры в историческом ландшафте [14]. Исторические реконструкции с привлечением новейших информационных технологий способствуют решению задач изучения, сохранения и реставрации объектов культурного наследия, популяризации истории и архитектуры. Использование дополненной реальности помогает увидеть прошлое, привлечь внимание общества к необходимости сохранения памятников, а также открывает окно в будущее.

Внедрение компьютерных технологий дает возможность приобретать новые знания, наращивать творческий потенциал посредством создания и использования электронных образовательных ресурсов, информационных порталов, трехмерного моделирования объектов культурного наследия [15].

Практическая значимость использования цифровых технологий в археологических и исторических исследованиях, а также при реконструкции и воссоздании памятников состоит в объединении усилий специалистов по компьютерным технологиям, историков, археологов, музееведов, архитекторов, реставраторов, строителей, а также почитателей истории в деле сохранения культурного наследия [16].

Исследование финансируется Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19676333). Средства выделены на реализацию проекта по грантовому финансированию научных и (или) научно-технических проектов на 2023-2025 годы.

Библиография

1. Послание Президента народу Казахстана 2021 https://forbes.kz/process/poslanie_prezidenta_narodu_polnoyy_tekst
2. Нечаева А. А. Сохранение коллективной памяти и исторического наследия // Региональная политика в постэволюционном Уэльсе в эпоху цифровизации // Международная научная конференция «Цифровизация образования: история, тенденции и перспективы» (ДЭТП 2020).

Достижения в области социальных наук, образования и гуманитарных исследований, том 437, стр. 114–119.

3. А.Н. Козырев. Цифровая экономика и цифровизация в исторической ретроспективе. <https://medium.com/semi-ras/digital-economy-and-digitization-in-historical-retrospective-1ad034c16373>

4. Абмаир Т., Хертле Ф., Рейнкенстер М., Фрелих К., 2005. Применение наземного лазерного сканирования в сохранении культурного наследия и гражданском строительстве. 3D-Арка «Виртуальная реконструкция и визуализация сложных архитектур»

5. Мухамадева И. А., Мухамадеев Т. Т. Синтез технологий как способ реализации потенциала национальных казахских традиций Материалы XXXVI Международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы науки и практики» (10 июня 2021 г.) - Анапа, 2021 г. - С. 96-101. <https://innova-science.ru/arhiv-konferenczij-2021/>

6. Кусаинова У.Б. Кибербезопасность когнитивных вычислений: анализ социальных сетей, коммуникации в компьютерных и информационных науках, - Том 1140, 28–43 стр. 2020 ISBN 978-3-030-37435-8 OnlineISBN 978-3-030-37436-5 (Scopus, IF- 0,7; процентиль-31)

7. Мухамадева Р.М., Мухамадева И.А. Внедрение цифровизации в процесс сохранения национального потенциала казахской культуры // Матрица научных знаний – 2022 – № 3-1 – С. 88-93. <https://os-russia.com/SBORNIKI/MNP-2022-03-1.pdf>

8. Бернардни Ф., Рашмайер Х., Мартин И.М., Миттлман Дж., Таубин Г., 2002. Создание цифровой модели Флорентийской Пьеты Микеланджело. Компьютерная графика и приложения IEEE, 22 (1), С. 59–67.

9. Секейра, В., Вольфарт, Э., Бовизио, Э., Биотти, Э., Гонсалвес, Дж. Г., 2001. Гибридная 3D-реконструкция и методы рендеринга на основе изображений для моделирования реальности. ШПИОН Том. 4309, Videометрия и оптические методы измерения трехмерной формы, С. 126-136.

10. Владимиров В.Н. Историческая геоинформатика: геоинформационные системы в исторических исследованиях. АльтГУ.- Барнаул: Издательство АльтГУ, 2005.-192 с.

11. Бородкин Л.И., Гарскова И.М. Информационные ресурсы по истории трудовых отношений в российской промышленности // Экономическая история. Обзор. Выпуск 12/Красный. Л.И. Бородкина. М.: МГУ, 2006. С.8-26.

12. Мухамадеев Т.М., Мухамадева И.А. Анализ отношений Казахского ханства и Московского государства через призму деятельности хана Таукеля // Хабаршысы - Вестник НУО. - № 2.- 2016. - С. 22-27.

13. Мухамадеев Т.М. Мухамадеева И.А. Основные этапы борьбы Казахского ханства с Джунгарским ханством (середина XVII - XIII вв.) // Багдар - Ориентир. - 2017. - № 2. - С. 62-64.

14. Мухамадеева И.А. Бабаева А.Т. Поселок городского типа: анализ современного социально-экономического состояния и проблем развития // Наука и реальность. Наука и реальность. - 2021. - № 1 (5). - стр. 161-165.

15. Mukhamadeyeva R.M. The creation of objects of the Kazakh culture with the use of additive technologies. Published online: 26 November 2020 DOI: <https://doi.org/10.1051/matecconf/202032903022>

16. Mukhamadeyeva R.M., Mukhamadeyeva I.A., Lepshev D.V. Introduction of digitalization in the process of preservation of the historical heritage of Kazakh culture/ Journal of Positive School Psychology, Vol. 6 No. 7 (2022), p. 2634-2643 <https://journalppw.com/index.php/jpsp/article/view/11828>

«Отырар» мемлекеттік археологиялық музейі-қорығы» РМҚК
С.Т.ПӘРМЕНҚҰЛ
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Б.С.СИЗДИКОВ

ОТЫРАР ҚАЛАЖҰРТЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНА ҚЫСҚАША ШОЛУ ЖӘНЕ НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа. Ұлы Жібек жолы бойындағы ортағасырлық ірі орталықтардың бірі болған Отырар қалажұрты, ерте заманнан-ақ ғылымы мен мәдениеті, сауда өндірісі, егіншілігі және мал шаруашылығы қатар дамыған Қазақ хандығының маңызды қалаларының бірі болды. VI-VIII ғасыр аралығында Отырар қалажұрты Сырдарияның орта шеніндегі ірі феодал иелігінің астанасы болса, IX-XII ғасырларда аймақтың бас қаласы, XIII-XV ғасырларда саудасы экономикасы дамыған Орта Азиядағы ірі қалалардың бірі, ал XVI-XVIII ғасырларда Қазақ хандығының саяси және экономикалық орталығына айналды.

Түйін сөздер: Отырар қалажұрты, Сырдария, Ортағасыр, Ортағасырлық қалалар, Кесене.

Кіріспе

Ұлы Жібек жолы бойындағы ірі орталықтардың бірі Отырар қалажұрты – Түркістан облысының Отырар ауданына қарасты Талапты ауылының оңтүстік шетінде, Темір теміржол стансасынан батысқа қарай 11,5 км жерде, Арыс өзенінің Сырдарияға құяр тұсына жақын маңда орналасқан. Географиялық координаттары 42Т443072 UTM 4744699.

Отырарда алғашқы қазбаны А.К. Кларе мен А.А. Черкасов 1904 ж. жүргізген деп саналатын. Алайда Н.И. Веселовскийдің бізге жеткен «Қазалыдан Ташкентке барар жолдағы көне қалалар қалдықтарының сипаттамасы» деп аталатын қолжазбасына сүйенсек, әйгілі шығыстанушы Қазақстанның оңтүстігінің бір топ ескерткіштерін зерттеп, солардың ішінде Отырарда қазба жұмыстар жүргізген екен. Отырарға қатысты мәтін жұмыста толығымен келтіріледі және мәтінді талдау арқылы Отырарда Н.И. Веселовскийдің қашан болғаны негізделеді. Сонымен, аталған құжаттарға сүйене отырып, Отырар қалдықтарының алғашқы сипаттамасын жасаған және Отырартөбеде тұңғыш қазба жұмыстарын жүргізген шығыстанушы, һәм археолог Н.И. Веселовский деуге толық негіз бар [1, 137]. Кейіннен, XX ғасырдың бас кезінде, нақты айтар болсақ 1904 жылы Түркістан әуесқой археологтар үйірмесінің мүшелері А. К. Кларе мен А. А. Черкасов археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, траншеялардан олар керамика, қыштар топтамасын жинап, бірнеше ондаған мыс теңгелер тапты [2, с.14]. Қазба жұмыстары осымен тоқтатылды. 1947 ж. бастап А. Н. Бернштам бастаған Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының құрамындағы Е. И. Агеева, Г. И. Пацевич,

А. Г. Максимова сынды ғалымдар археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізді [3, с.16]. Алынған материалдар негізінде қаланың хронологиясы ұсынылып, керамиканың алдын-ала классификациясы жасалды. 1969 жылдан бастап Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты жанынан құрылған Отырар археологиялық экспедициясы (К. А. Ақышев) қазба жұмысын жүргізе бастады. 1971 жылдан бастап Отырар археологиялық экспедициясы Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы атауымен қайта жасақталып, Отырар қалажұртына кешенді түрде қазба жұмысын жүргізе бастады [4, с. 25]. Ол 1993–1996 жылдар аралығындағы аздаған үзілістен соң, осы уақытқа дейін жұмысын жалғастырып келеді. 1969–1970 және 2002–2004 жж. төбенің инструменталды топографиясы түсіріліп, оның жоспарлық және перспективалық аэрофотосуреттері түсірілді. Барлық мәдени қабаттарды кесіп өткен стратиграфиялық қазба, қаланың пайда болу мерзімін анықтауға, оның өмірінің негізгі кезеңдерін белгілеуге мүмкіндік берді. 1971 жылдан бастап төбеде Отырардың түрлі кезеңдердегі қабаттарын, жекелеген орамдарын, монументалды қоғамдық құрылыстарын, шеберханаларын кең түрде қазу жүргізілді [5, 179 б.]. Бұл қазбалар Отырар қалажұртында түзілген мәдени қабаттары туралы мол археологиялық материал берді. Тарихи мәліметтермен бірге олар Оңтүстік Қазақстандағы ірі саяси, шараушылық және мәдени орталығының тарихын зерттеуге жол ашты.

ОТЫРАРДЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРДАҒЫ ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫ

Қазақ КСР Министрлер Кабинетінің 1991 жылғы 28 тамыздағы №496 Қаулысымен және Қазақ КСР ҒА Төралқасының 1991 жылғы 6 қыркүйектегі №73 Қаулысымен Қазақ КСР ҒА Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты құрылды, оған көрнекті ғалым, тарихшы, этнограф, шығыстанушы, филолог, академик Ә.Х.Марғұлан есімі беріліп, археология ғылымының майталмандары саналатын К.М.Байпақов, З.С.Самашев, Ж.Қ.Құрманқұлов, Ж.Қ.Таймағамбетов, А.Н.Марьяшев, Р.З.Бурнашева, Т.В.Савельева, Е.А.Смағұлов, О.А.Артюхова, В.А.Грошев, А.С.Ермолаева, А.З.Бейсенов, А.М.Досымбаева, Г.А.Терновая, З.Ж.Шарденова, О.В.Кузнецова Т.С.Доцанова сынды белгілі ғалымдар еңбек ете бастады.

Аталған ғалымдар Қазақстан археологиясы даму тарихын жасап қана қойған жоқ ұзақ жылдар бойы жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде археология ғылымында таңғажайып жаңалықтарымен толықтырды және Қазақстанда ежелгі және ортағасырлардағы қоғамның негізгі даму кезеңдерін айқындап берді. Қол жеткізілген негізгі жетістіктерінің бірі деп Қазақстан аумағында осыдан миллион жылдай бұрын адамдар қоныстанғанын дәлелдейтін ежелгі палеолиттік орындардың табылуын айтуға болады. Қазақстан мен Еуразияның ежелгі

палеолитінде бірқатар жалпы белгілердің болуы Қазақстанның ежелгі палеолиттік мәдениетінің адамзат мәдениетіне қатысты жалпы тізбектегі буындардың бірі екендігін дәлелдейді.

Қазақстан тарихын жазуда бір немесе екі қалажұрт орнына зерттеу жүргізу арқылы қол жеткізу мүмкін еместігін білген ғалымдар ірі көлемде жобалар жасап, өңір тарихын зерттеуді кең ауқымда жүргізуге ден қойды. Отырықшы және қалалық мәдениеттердің дамуын зерттеу арқылы әлемдік өркениетке жататын ежелгі мемлекеттердің бірі ретінде Қазақстан аумағымен Ұлы Жібек жолы өткені де ғылыми тұрғыдан анықтады.

Жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесі Қазақстандағы қалалық мәдениеттің көп құрамды екендігін дәлелдейді. Оның қалыптасуына Қытаймен, Таяу және Орталық Шығыспен, Орта Азиямен, Еділ жағалауымен, Жайық жағалауымен, Сібірмен саяси, экономикалық және мәдени байланыстар зор әсерін тигізгені анықталды.

Дербес институттың құрылуы Қазақстанда археология және тарих ғылымының дамуына оң ықпал етті, бұл халқымыздың даму бастауларын, оның әлемдік өркениеттің бір бөлігі ретінде орнын, тарихи мұрасын зерттеумен байланысты жұмыстарда маңызды рөл атқарды. Археология институтының төмендегідей құрылымы бар: урбанизация мен көшпелі өмір салтын зерттеу жөніндегі бөлім (басшысы К.М.Байпақов ҚР ҰҒА академигі, профессор); ерте темір ғасыры мен ежелгі өнерді зерттеу жөніндегі бөлім (басшысы З.С.Самашев т.ғ.к.); тас және қола дәуірін зерттеу бөлімі (басшысы Ж.Қ.Құрманқұлов т.ғ.к.); түркі мұраларын зерттеу бөлімі (басшысы А.М.Досымбаева т.ғ.к.); археологиялық сараптама және ескерткіштер тізімі бөлімі (басшысы Ж.Е.Смаилов т.ғ.к.); құжаттама және археологиялық консервация жөніндегі бөлім (басшысы Д.А.Воякин); Шығыс Қазақстан археологиясын зерттеу тобы (профессор А.Т.Төлеубаев); Археология мұражайы (басшысы Р.А.Бектөреева) болып, жалпы саны 96 адам жұмыс істейді, оның ішінде 5 ғылым докторы мен 12 ғылым кандидаты және 48 ғылыми қызметкер жұмыс жасады.

Тарихи-мәдени мұра объектілерін зерттеу нәтижелері жыл сайын тың материалмен толыға түсіп, нәтижесі халықаралық симпозиумдар мен конференцияларда, жарияланды. Сонымен қатар, институт ғалымдары ғылыми және іс – тәжірибелік біліктілігін арттыру үшін Франция, АҚШ, Ұлыбритания, Ирландия, Польша, Италия, Ресей, Өзбекстан сынды мемлекеттерде орналасқан ғылыми орталықтармен тәжірибе алмасып, тағылымдамадан өтіп қайтты.

Жүргізілген зерттеулердің нәтижелі болуда шет елде үйренген тағылымдама өз нәтижесін бере бастады. Яғни, жаңа әдістер мен әдістемелер, қазіргі заманғы технологияларды пайдалана отырып зерттеу жұмысына тың бетбұрыс жасады. Институтта компьютерлік технологияларды, құжаттаманың қазіргі заманғы құралдарын, картография түсіру, хронологияларды пайдалану бойынша қарқынды жұмыстар

жүргізіле бастады. Жаңа технологияны пайдалану зерттеу жұмысын жеңілдетіп қана қоймай, Қазақстандағы археология ғылымын әлемдік археология деңгейіне шығаруға мүмкіндік берді.

Ал, Отырар мемлекеттік археологиялық қорық – музейі алғаш рет дербес қазба жұмысын 1989 жылы мамыр айының соңында Мыңшұқыр елдімекеніндегі кездейсоқ анықталған қыш құмыра өндіретін шеберхана орнын ашудан бастады. (жетекшісі М.Қожа) Одан кейін Көкмардан зираты, Марданкүйік ескерткішінің солтүстік-батысында Түркістан – Шәуілдір тасжолы бойындағы шыны өндірісіне қазба жұмыстарын жүргізді. 1995 жылы И.Тасмағанбетовтың демеушілігімен бөлінген қаржыға Отырар шахристанындағы XIV – XV ғ.ғ. мешітінің қарама – қарсы бетіне зерттеу жұмысын бастап, XIV – XV ғ.ғ. сарайының орнын анықтап, зерттеді.

Ендігі кезекте Отырар өңірін зерттеу бағыты бойынша тоқталатын болсақ, Отырар өңірі «Мәдени мұра», ЮНЕСКО – Қазақстан – Жапония халықаралық жобалары сынды мемлекеттік, халықаралық ғылыми жобалардан тыс қалмады.

ЮНЕСКО ТАРАПЫНАН АТҚАРЫЛҒАН ЖҰМЫСТАР

2001 жылы Жапон үкіметінің қоры арқылы ЮНЕСКО тарапынан Отырар қалажұрты мен осы төңіректе шоғырланған Көкмардан, Құйрықтөбе, Алтын төбе, Марданкүйік сынды ортағасырлық қалажұрттарға халықаралық деңгейде көңіл бөлінді. Төрт жылға жоспарланған жоба Отырарда анықталып отырған архитектуралық нысандарды ғылыми құжаттау және консервациялау бағытында жүргізілген болатын. Жұмыстың негізгі бағыты қам кесектен тұрғызылған құрылыстарды консервациялау тәсілдерін іздестіру болатын. Төрт жылға жоспарланған жоба аясында:

1. Отырар, Көкмардан, Құйрық, Алтын, Марданкүйік төбе қалажұрттарын құжаттау және ғылыми-зерттеу жүргізу. Ғылыми тіркеу мен құжаттауды жүргізу, мәліметтердің компьютерлік базасын жасау;
2. Екінші: консервация, Отырар төбені болашақ үшін сақтауды қамтамасыз ету, сонымен қатар, Құйрық төбе, Алтын төбе және Көкмардан қалажұрттарын шұғыл қорғау шараларын жүргізу;
3. Үшінші: Отырар мен оның аймағын консервациялау және сақтаудың мастер-планын жасау;
4. Төртінші: Оқыту. Ескерткіштерді сақтау мен менеджмент жүргізуге жауапты мамандардың кәсіби және техникалық потенциалын арттыруға септігін тигізу, халықаралық дәрежеде консервация жасау үшін жергілікті мамандарды дайындау, тарту.

Бұл жұмысқа Қазақстан тарапынан Білім және ғылым министрлігі, Мәдениет министрлігі, Ә.Марғұлан атындағы археология институты,

Мәдениеттің материалдық ескерткіштерін ғылыми-зерттеу және жобалау институты, Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің қызметкерлері қатысып, тәжірибе алмасты.

Қалпына келтіру, сақтау жұмысы Отырардағы XIV ғ моншасында, XIV-XV ғғ құмырашылар шеберханасында, XIV-XV ғғ мешітінде, осы мешітке қарама-қарсы салынған құрылысқа, XVII ғ мешітіне және қорған кесіндісіне жүргізілді. Отырар төбенің үстінен бұрынғы қазба жұмыстарының барысында жиналған бос топырақ үйінділері сыртқа тасымалданып, тазартылды.

«МӘДЕНИ МҰРА» ЖӘНЕ «КӨНЕ ОТЫРАРДЫ ЖАҢҒЫРТУ» БАҒДАРЛАМАЛАРЫ АЯСЫНДА АТҚАРЫЛҒАН ЗЕРТТЕУЛЕР

2003 жылы мемлекет Басшысы Қазақстан халқына Жолдауында Қазақстанның үлкен мәдени мұрасын, мемлекеттік тілде гуманитарлы білім қорын, тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштерін қалпына келтіруді, ұлттық әдебиет пен жазудағы көпғасырлы тәжірибені біріктіруді зерттеудегі бірыңғай жүйе қалыптастыруға бағытталған бағдарлама жасауға арнайы тапсырма беріп, нәтижесінде екі жылға жоспарланған «Қазақстанның мәдени мұрасы» тарқырыбындағы мемлекеттік бағдарлама қабылданды.

Бағдарламаның кезеңдері

2004-2006 жж.

2007-2009 жж.

2009-2011 жж.

Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша Отырар қалажұртына т.ғ.д. Академик К.М.Байпақов жетекшілік еткен ОҚКАЭ-ның жүргізілген далалық жұмыс 2005-2008 жылдары жалғасын тапты.

Бағдарлама аясында қазба жұмыстары Отырартөбе, Күйрықтөбе, Алтынтөбе, Күйікмардан, Жалпақтөбе, Оқсыз, Қауғаната, Көкмардан, Бұзықтөбе қалажұрттарында жүргізілді. Отырартөбеде шахристанның оңтүстік қақпасы аршылып, ортағасырлық Отырардың фортификациясы туралы нақты мәліметтер алынды. Отырартөбенің XIV ғ. жататын архитектуралық кешені мен моншасы толықтай консервациядан өтіп көрермендер назарына ұсынылды.

2020 жылы «Қазақ хандығының қалалары: саяси, экономикалық және мәдени өмірдің орталықтары» және 2020-2022 жж. арналған «Отырар қалажұртын зерттеу, консервациялау және ішінара қалпына келтіру» жобалары қабылданып Отырар қалажұртының шахристан, рабад бөліктерінде археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіліп, нәтижесінде көптеген жаңа нысандар анықталып, зерттелді.

Қазіргі таңда аталмыш нысандарға археологиялық тұрғыда толық зерттеу жұмыстары жүргізіліп, ашық аспан астындағы мұражайға айналдырылған.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Отырар қалажұртында ХХ ғасырдың басынан бастап жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде, қалажұрттың VI-VIII ғасырлар аралығында Сырдарияның орта шеніндегі ірі феодал иелігінің астанасы болғандығы, IX-XII ғасырларда аймақтың бас қаласы болғандығы, XIII-XV ғасырларда саудасы мен экономикасы қатар дамыған Орта Азиядағы ірі қалалардың бірі болғандығы, XVI-XVIII ғасырларда Қазақ хандығының саяси және экономикалық орталығына айналғандығын білеміз. Сонымен қатар, ұзақ жылдардан бергі жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде, қалажұрттан Қарахан дәуірінен мағлұмат беретін XI-XII ғасыр тұрғын үй орамдары, XIII-XIV ғасырларға жататын шығыс моншасы және XIV ғасырдың аяғы – XV ғасырдың басында салынған мешіт пен сарай құрылысының қалдығы және құмырашылар шеберханасы, XVI-XVIII ғасырларға тән мешіт құрылысы мен тұрғын үй орамдары, Жаракты, Софыхана және солтүстік-шығыс қақпаларының орындары, XIV-XV ғасырларға жататын кесене мен базар орны, әр кезеңнен мәлімет беретін тұрғын үй орындары, Ерзен хан кезінде салынған Ханака тәрізді құнды архитектуралық кешендер аршылып, ашық аспан астындағы мұражайға айналдырылды.

Отырар қалажұртының әлі талай сырларды бүгіп жатқаны, алдағы уақытта еліміздің тарихын толықтыру бағытында жүргізіліп отырған жұмыстар аясында көптеген тың мәліметтерге қол жеткізетініміз шындық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қожа М., Ортағасырлық Отырар: аңыздар, деректер, зерттеулер. Түркістан: «Тұран» баспаханасы, 2006. 137 б.
2. К.А.Акишев, К.М.Байпаков, Л.Б.Ерзакович. Древний Отрар (топография, стратиграфия, перспективы). Алма-Ата: Издательство «НАУКА» Казахсой ССР, 1972. Стр. 14.
3. К.А.Акишев, К.М.Байпаков, Л.Б.Ерзакович. Древний Отрар (топография, стратиграфия, перспективы). Алма-Ата: Издательство «НАУКА» Казахсой ССР, 1972. Стр. 16.
4. К.А.Акишев, К.М.Байпаков, Л.Б.Ерзакович. Древний Отрар (топография, стратиграфия, перспективы). Алма-Ата: Издательство «НАУКА» Казахсой ССР, 1972. Стр. 25.
5. Байпаков К.М., Воякин Д.А., Оңтүстік қазақстан облысы, тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы Отырар ауданы, 2007, 218 бб.

Баймусенов Жанат Оразбекович
Заведующий отделом КГУ «Центр по охране и использованию
историко-культурного наследия управления культуры, развития
языков и архивного дела акимата СКО»

Охранно-спасательные работы в сфере археологии
на территории Северо-Казахстанской области.

Целью деятельности КГУ «Центр по охране и использованию историко-культурного наследия» обеспечение в соответствии с Законом Республики Казахстан «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» государственной охраны памятников истории и культуры, координация работы по учету, охране, консервации, реставрации, пропаганде и использованию памятников, регенерации исторических центров, кварталов и районов исторической застройки городов и других населенных пунктов области.

Одним из видов деятельности для достижения данной цели является - проведение комплекса охранных работ на памятниках археологии, а также организация научных экспедиций.

Как правило охранно-спасательные археологические работы носят срочный характер. В процессе их проведения осуществляется полное изучение памятника археологии, которое означает, что памятник изучен на всей площади и по всей глубине культурного слоя, что влечёт полную физическую утрату памятника археологии («Декларация принципов управления археологическим наследием» принята на международной конференции «Археология и туризм: определение потенциала и управление наследием» под эгидой ЮНЕСКО, 16-17 сентября 2021 года в Нукусе, Республика Узбекистан).

Данное определение охранно-спасательных работ в большей степени близко археологам. Относительно специалистов Центров по охране и использованию историко-культурного наследия данные мероприятия следует рассматривать гораздо шире.

В частности, охранно-спасательные работы начинаются еще с момента подписания Охранного обязательства на памятник истории и культуры, а относительно вновь обнаруженных с момента фиксации археологического объекта и составления Учетной карточки:

- Охранное обязательство- документ, фиксирующий состояние памятника истории и культуры на момент оформления данного документа и условия содержания памятника истории и культуры собственником или пользователем памятника истории и культуры (закон Республики Казахстан «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» от 26 декабря 2019 года № 288-VI);

- Учетная карточка объекта историко-культурного наследия (далее –

учетная карточка) – документ, содержащий первичные сведения, краткое описание и иллюстративный материал объекта историко-культурного наследия (Правила выявления, учета, придания и лишения статуса, перемещения и изменения, мониторинга состояния и изменения категории памятников истории и культуры. Приказ Министр культуры и спорта Республики Казахстан от 15 апреля 2020 года № 92).

Вышеуказанные документы являются основным инструментом в сфере охраны объектов историко-культурного наследия. Которые позволяют проводить превентивные меры в отношении сохранения археологических памятников.

В первую очередь это информирование населения (собственников и пользователей) о статусе археологических объектов и порядке их использования. В частности, любой выезд сотрудников Центра непременно сопровождается встречей со специалистами аппаратов акиматов, арендаторами земельных участков и др. населением.

Немаловажной частью охранных работ является мониторинг и ревизия памятников археологии. В Северо-Казахстанской области – 438 памятников археологии (из них памятники каменного века – 45, эпохи бронзы – 167, раннежелезного века – 205, средневековья - 21) – 2 объекта – Поселение Ботай и Некрополь Кызыл-Оба памятники республиканского значения.

В последний раз полноценная ревизия и мониторинг памятников археологии в нашей области производился в 2004-2006 гг. За прошедшие года многие из памятников были повреждены или вовсе утрачены, в следствии природных и антропогенных воздействий.

С 2019 по 2022 гг. мониторинг археологических объектов стал проводиться Центром на постоянной основе. За это время было охвачено более 100 памятников в 7 районах (Айыртауский, Есильский, Жамбылский, Кызылжарский, М. Жумабаева, Тайыншинский, Шал акына). С прошлого года внедрена практика выезда на археологические объекты совместно с акимами сельских округов. Данная инициатива позволила, более точно для пользователей определить местонахождение и границы памятников истории и культуры, а также для дальнейших мероприятий по опашке и установлению охранных знаков.

С 2023 г. в рамках реализации задач ПЦФ BR18574223 «Северный Казахстан в контексте культурно-исторических процессов: от эпохи камня до этнографической современности», Центр совместно с РГП на ПХВ «Институт археологии им. А.Х. Маргулана» КН МНВО РК, принял участие в научно-исследовательской экспедиции по разведке и мониторингу археологических памятников региона. По итогам проревизировано 227 объектов входящие в государственный список памятников истории и культуры местного значения, а также выявлено около 300 новых объектов. Археологические памятники охватывают период от эпохи бронзы до

средневековья. Кроме того, впервые при исследовании фиксировались такие малоизученные объекты как кыстау, жайлау и захоронения XVIII – XIX веков.

Проведение археологической ревизии ранее задокументированных памятников историко-культурного наследия выявило факты нарушения границ памятников. В связи с чем оформлены и отправлены официальные письма в адрес акиматов (Кызылжарский, Айыртауский, Г. Мусрепова), с рекомендациями по устранению нарушений. Актуализирована информация по местоположению и состоянию объектов истории и культуры (Создание расширенной базы данных по задокументированным археологическим памятникам с предоставлением подробного описания, плана памятника с указанием охранной зоны, современной фотографией и нанесением объекта на карту с помощью ГИС-технологий).

Помимо этого, в рамках этого же проекта закончены аварийно-спасательные (охранные) археологические работы на историко-культурном объекте местного значения «Курган Березовский, ранний железный век», попадающего в зону застройки жилых домов микрорайона Солнечный-2 (пригорода г. Петропавловск). Данные работы были инициированы Центром в 2022 г. была раскопана только надмогильное сооружение – насыпь, диаметром 35 м и высотой 2 м. Исследование погребальной ямы было отложено в связи с наступлением зимнего периода.

В целом практический опыт сотрудников Центра говорит о том, что охранно-спасательные мероприятия по отношению к памятникам и объектам археологии следует организовывать с привлечением широкого круга специалистов, юридических и физических лиц, деятельность которых в той или иной степени сопряжена с объектами историко-культурного наследия.

Ж.К.Диярова
«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК
Атырау қаласы, Сарайшық ауылы, 060707

Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім
министрлігі Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған гранттық
қаржыландыруы бойынша № АР19678171 «Астаналық Сарайшық қаласы
Жошы Ұлысының тарихи-мәдени мұра контекстінде (XIII-XVI ғғ.)»
жобасы аясында дайындалды.

Ортағасырлық Сарайшық зерттеушісі – В.В.Плахов

Алтынордалық Сарайшық қаласына археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген археологтар арасында ресейлік Вячеслав Васильевич Плаховты ерекше атауға болады.

В.В. Плахов 1948 жылы қарапайым отбасында дүниеге келген. Әкесі Василий Николаевич инженер құрылысшы, анасы Лия Ивановна экономист. Жас кезінен бастап В. В. Плаховтың тарихқа деген қызығушылығы ерекше болды. Мектеп оқушысы болған кезін талай рет археологтардың тиындар, археологиялық олжалардың табуының куәгері болған. Бұл оқиғалар оның ғасырлар бойы бұрынғы ұрпақтардың өмірі туралы ақпарат, табылған заттардың тарихы туралы мүмкіндігінше көбірек білуге деген ықыласын тудырды. Әкесінің жұмыс бабы бойынша әр қалаларда болған кезінде, энтузиасттерді тауып, олармен өткен өмір беттерін бірге қалпына келтіріп отырған. Сол кездегі атқарылған жұмыс нәтижелерін конференцияларда және баспасөз беттерінде жариялаған.

1974 жылы Астрахань балық өнеркәсібі және экономика институтын тәмамдап, инженер-механик мамандығын меңгереді. Бұл мамандықты аяқтаса да, тарихқа деген қызығушылығы басым болды. Кейін армандаған мамандығымен жұмыс жасау үшін, Астрахань педагогикалық институтына оқуға түсіп, 1985 жылы тарих мамандығын тәмамдайды. Осылай өзінің бала кезгі арманына нық қадам басады.

Жас, жігерлі студент кезінде жаз айларында белді археологтар Г.А. Федоров-Давыдов, Н.М.Булатов, В.Дворниченколармен бірге Алтын Орданың ежелгі астанасы Сарай қаласын (Астрахань облысындағы Селитренное елді мекені) зерттеу бойынша Ресей Ғылым академиясы Археология институтының Еділ бойы экспедициясына қатысады. Бұл үлкен ғылымға алғашқы қадамдар болды. Кейін тәлімгелерімен бірнеше рет бірлескен экспедицияларға қатысады. Түрлі ғылыми жұмыстарға араласады.

Еңбек жолын 1978 жылы Астрахан қорық-музейінде бастап, ғылыми қызметкері болып жұмысқа орналасады.. Бұл кезде оның екі ғылыми қызығушылығы болады: біреуі, Оңтүстік-Шығыс Еуропадағы ерте көшпенділер сармат қоғамының тарихы болса, екіншісі Жошы Ұлысы (Алтын Орда) мемлекеті қалаларының тарихы. 1984 жылдан бастап ұзақ жылдар бойы Астрахань қорық музейінің археологиялық зерттеу бөлімін басқарып, музейдегі археологиялық экспедициялардың жетекшісі болып қызмет атқарады. Сол тұста оның тікелей қатысуымен Төменгі Еділ

бойындағы Астрахань облысындағы Косика ауылы маңындағы сармат көсемінің ең бай кешені зерттеледі.

Сондай –ақ 1987-1988 жылдары Астрахан облысы Красноярск районы Комсомольский поселкісінде қазба әуымбарыарысында 45 жерлеу орындарын ашты, оның екеуі скиф кезеңіне тиесілі болды. Нәтижесінде В.В Дворниченко, М.А. Очир Горяевамен бірлесе «Погребения ранних кочевников из Нижнего Поволжья» атты ғылыми мақаласы жарық көреді. Мақалада Төменгі Еділ бойынан скиф дәуіріндегі екі жерлеу түрлері жарияланған. Бұл жерлеуде біреуі ер адамға, екіншісі әйел адамға тиесілі болса да, олардың жерлеу ғұрпы бірдей болғандығын, және осы екі кешеннен табылған жәдігерлерге анықтама береді [1].

Астрахань музейін экспедициясы жұмыстарында жүрген кезінде, оның басты бағыты жойылған көне ескерткіштеріне зерттеу жүргізу болады. Сондықтан ол тас және қола дәуірінің ғылым үшін маңызы зор, қазір жойылып кеткен ескерткіштерін тауып, ғылыми айналымға енгізеді.

Көп жылдар бойы В.В. Плаховтың басшылығымен Астрахань музей-қорығының экспедициясы Алтын Орда Хаджи-Тархан (Астрахань) және Орда Муаззам қалаларына зерттеу жүргізді. Қазіргі таңда бұл алынған материалдар Оңтүстік-Шығыс Еуропадағы орта ғасырларды зерттеу үшін ең құнды материалдар болып табылады.

1980 жылдардан бастап В.Плахов Бүкілресейлік тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау қоғамының Астрахань бөлімшесі президиумының мүшесі, содан кейін біраз жылдар бойы оның төрағасы болды. Бұл қоғам зерттеушілерге дала жұмыстарын жүргізуде ғана емес, түскен материалдарды жариялауда да елеулі көмек көрсетті. 1990 жылдан Орыс географиялық қоғамының да мүшесі болып бекітіледі.

Сарайшық қалашығына қатысты негізгі кешенді зерттеу жұмысы 1996-2000 жылдар аралығында И.Тасмағамбетовтың ұйымдастырып, тікелей қатысуымен З.Самашев бастаған Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы құрамында болып, қазба жұмыстарын жүргізеді. [2, 16-б]. 2004-2009 жылдары мәдени мұра бағдарламасы аясында қазба жұмыстарын жалғастарады [3, 31-32 б].

Сарайшық қаласындағы қазба жұмыстарының басты мақсаты Сарайшық қалашығының материалдары бойынша, XIII-XVI ғасырлардағы Алтын Орда мемлекетінің, Ноғай ордасының пайда болуының, гүлденуі мен ыдырауының жалпы тарихы және Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуының бастапқы кезеңі болғандығын анықтау болып саналады. Жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде Сарайшықтың қалыптасып дамуының үш кезеңін алтын Орда, Ноғай Ордасы, Қазақ хандығына тән екендігін келтіреді. "Ханака" үлгісіндегі сарай құрылысы болғандығын дәлелдейді. Алтын Орда кезеңіне сай тұрғын үйлерді табады. Одан өзге археологиялық қазба жұмыстарында табылған нумизматикалық жәдігерлерге негіздегенде Ұлы Жібек жолы бойындағы Сарайшықтың

саяси-экономикалық қалалардың бірі болғандығын айқындайды. Қазба жұмыстарында табылған жәдігерлерді Сарайшық музей-қорығына тапсырылып, музей-қорықтың қорын толықтырады [4].

Сондай-ақ қазба жұмыстарымен қатар, Сарайшық қаласы орның сақтап қалу мәселелерінде көтереді. Олар бұл мәселені өз есептерінде және облыс басшыларына хаттарда жазып көрсетеді.

Сондай-ақ қазба жұмыстарынан кейін консервация, реставрация жұмыстарын қатар жүріп отыру керек екендігін, сол арқылы тарихты болашаққа жеткізу болатындығын жазады.

Ол турасында 1999 жылғы есепте археологтар: «... Продолжались исследовательские работы и на раскопе включающем в себя мазар с подземным склепом. Площадью раскопа были задеты и остатки других видимо аналогичных комплексов. Необходимо их раскрытие которое требует предельной осторожности и тактичности, ибо эти древние мемориальные сооружения находятся в центре казахского кладбища. Однако эти исследования необходимы, ибо различные источники показывают, что в Сарайчуке было захоронено несколько золотоордынских ханов, и судя по ряду источников, один из самых деятельных Казахского государства хан Касим. В надежде восстановления и реконструкцию этих комплексов в будущем в качестве исторического материала был проведен начальный этап работ по консервации и частичному восстановлению уже открытого мазара с подземным склепом.

Важность продолжения археологических исследований на этом участке заключается и в том, что на примере этого памятника сделан значительных шаг вперед в выяснении топографической ситуации города. Если дальнейшими раскопками будут раскрыты аналогичные комплексы, то реальность восстановления этого духовного-исторического мемориала вполне осуществима...» деп болжам көрсеткен [5].

Экспедицияларға тек ашулар мен олжалар ғана емес, сонымен қатар мәдени ескерткіштер мен олардың қауіпсіздігіне қатысты алаңдаушылықтар болады. Бұны 2003 жылдың есебінің қорытындысында жазады: «Археологи начиная с 1989 года неоднократно ставили вопрос о необходимости неотложного решения проблемы перевода реки Жайык в старое русло и тем самым спасти оставшуюся территорию городища Сарайчик, как для полной музеефикации, так и для фундаментального научного изучения; поднимали вопрос о создании заповедной зоны и созданы туристической инфраструктуры. К сожалению, большая часть названных проблем не решается до сих пор.

В условиях, когда ежегодно исчезает значительная часть культурного слоя городища в результате весеннего половодья, антропогенного и техногенного воздействия, продолжение археологических раскопок ради добывания артефактов, становится бессмысленным и неоправданным.

Поэтому если археологические раскопки крайне необходимы, то они должны вестись параллельно с работами по консервации уже вскрытых участков городища и мероприятиями, связанными с укреплениями правобережья р.Жайык.» деп алаңдаушылықтарын білдіреді [6].

Осы қазба жұмыстары нәтижесінде В.Плаховтың З.Самашевпен және де қазба жүргізген археологтарымен бірлескен «Керамика Сарайчика» [7] және «Монеты Сарайчика» [8] еңбектері жазылады. Бұл еңбектерде 1989-2008 жылдардағы ортағасырлық Сарайшықтағы қазба жұмыстарының нәтижесінде жинақталған қыш бұйымдары кешені және Жошы әулетінің тиындарының үлгілері мен әртүрлі нұсқалары жан-жақты зерттеліп жазылған.

Ортағасырлық Сарайшық қаласындағы археологиялық зерттеу жұмыстары 2008-2017 жылдар аралығында әртүрлі себептерге байланысты зерттеулер жүргізілмеді. Нәтижесінде қаланың шамамен үштен бірі өзен сулары ағызып кетті.

Бірнеше жылдық үзілістен кейін 2017 жылы Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейі археолог З.Самашевтің ғылыми жетекшілігімен ортағасырлық Сарайшық қаласындағы далалық зерттеулер қайта жалғасты. Экспедиция құрамына арнайы В.В. Плаховты шақыртады. Сонымен қатар, қала аймағындағы көптеген жылдардан бері шешімін таппай келе жатқан Жайық өзеніне байланысты мәселе 2016 жылға келіп шешімін тауып, Атырау облысы әкімдігінің қаржыландыруымен, қала орнын Жайық өзені жоюының қатерлі салдарынан өзен жағалауды бекіту жұмыстары басталған болатын. 2017 жылғы археологиялық жұмыстар, тұтастай алғанда, өзен жағалауын бойлай айтарлықтай алаңдарды ашып, авариялық-құтқару мақсатында өткенімен, қаланың бірсыпыра құрылыстарын қайта қалпына келтіру мүмкіндігі мен консервациялау жұмыстарына негіз болады. Нақтырақ айтқанда 2017 жылы жаз айларындағы археологиялық қазба жұмыстары өзен жағалауын бекітуге арналған құрылыс жұмыстары қатар жүріп отырды.

2017 жылғы ортағасырлық Сарайшық қаласында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары құрамы: В.Плахов, М.Қасенов, А.Тұрарұлы, Г.Қиясбек, А.Чотбаев, Е.Рахманқұлов, П.Бирюков, Д.Төлеуовтар болды [9].

2017 жылдың жазында З.Самашев бастаған археологтар қазба жұмыстарына кіріседі. Ол турасында облыстағы «Ақ Жайық» газеті 11 қазанда арнайы мәселе көтереді. Қазбаға қатысқан Орыс географиялық қоғамының толық мүшесі, Астрахандағы тарихи-сәулет музей-қорығының археология секторының меңгерушісі В.Плахов: «Астрахан облысының аумағында Еділ бойында ондаған көне қалалар бар. Алайда Иван Грозный заманында және одан кейін тонауға ұшырап, әрбір кірпіші бөлшектеліп қалғандықтан тарихтың кейбір қойнауын қалпына келтіру мүмкін болмай отыр. Сарайшық секілді қалашықтар көп жылдар бойына ғалымдарға

тыныштық бермей келе жатқан көптеген құпиялардың сырларын ашады» дей келе, «Сарайшықта бір кездері құрметті, әйгілі шеберлер өмір сүргенін, шәкірт ұстап, оларға өздерінің кәсіби құпияларын сеніп тапсырғанын әңгімелейді. Оның анықтауынша «Сарайшықта жасалған саз құмыра Қытайдан әкелінген немесе тіпті, бірнеше шақырымдағы әлдебір көрші қаладан әкелінген құмырадан ерекшеленеді. Бір елді мекен шеберлерінің негізгі сурет тақырыбы бір (сарайшықтық шеберлер құстарды бейнелеген), бір түс гаммасы, тіпті, бұйым құрамы бірдей болған, - деп, ғалым еңкейіп жерден жаңа ғана қазылып алынған ескі ыдыс сынығын алып көрсетті. – Қазір, тіпті, заманауи технологиялар мен білім болса да, мынадайды дәл жасау мүмкін емес. Неліктен? 21 ғасырдың шебері сурет салу кезінде бояуды араластыру үшін қандай өсімдіктің шырыны қолданылғанын қайдан білсін? Иә, ол төңіректегі бүкіл өсімдікті жинап, мың қайтара одан сығынды жасап көруі мүмкін. Бірақ қажетті түс немесе қоюлық шығу үшін оларды қандай маусымда жинау керектігін ол қайдан біле алады? Оның сырлары көп: желім, илем, температура... Бұл ешқашан ашылмайтын мәңгілік құпия болып қалады. Бірақ осы сынықтардың негізінде тарихтың басқа элементтерін толықтыра аламыз. Мәселен, керуендер қайдан бастап шыққан және олардың жету нүктесі қандай болған? Олардың жолында қандай ұсақ аралық «станциялар» болған? Мұның бәрін Жібек жолындағы керуендердің саудагерлері айырбас жасаған және сатқан осындай артефакттерден анықтауға болады».

Ол сонымен бірге кіп-кішкентай қытай вазасын тауып, «Фарфор құмыраның кесегі шамамен 14 ғасырға тиесілі. Ноғай сұлуының қола айнасы, оның келесі жағына жүгіріп бара жатқан киіктер мен түлкілердің бейнелері соғылған. Арабша өрме жазумен басылған қырық дана Сарайшық монетасы және сансыз сазды пазлдар. Сенбейтін шығарсыздар, алайда, осы сынықтарда дәмдеуіштердің нәзік иісі сақталып қалған... Ал осы жазда табылған ең бағалы олжа – қамалды қорғап тұрған және жақын маңдағы тұрғын поселкеге қарай созылатын бекініс қабырғасының бірі бөлігі» деп ойларын қорытады [10].

2017 жылғы археологиялық қазба жұмыстарының қорытындылары 2017 жылы 8 қараша айында Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінде облыс әкімдігінің ұйымдастыруымен өткен «Ибн Баттутаның Ұлы Жібек жолымен саяхаты: мәдениеттер арасындағы диалогты алға бастыру» Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясында шығарылады. Түрік Республикасы Анкара университетінің профессоры Гондугдуй Абдуллах, Әзірбайжан Ұлттық Академиясынан тарих ғылымдарының кандидаты Исмайлзаде Пирага, Қазақстаннан белгілі тарихшылар Б.Ермұханов, З.Самашев, Ә.Мұқтар, М.Сдықов, «Қасиетті Қазақстан» ғылыми-зерттеу орталығының басшысы Б.Әбдіғалиұлы, «Халық қазынасы» ғылыми зерттеу орталығының басшысы А.Оңғарұлы, филология, мәдениеттану салаларының ғалымдары, көршілес

Ресейдің Астрахань облысының музей қызметкерлері, өлкетанушыларқатысқан конференцияда облыс әкімдігі мен Мәдениет және спорт министрлігі арасына жасалған «Ортағасырлық Сарайшық қаласының зерттелуі» жобасының іс жүзіне аса бастағаны белгілі болды және осы жылғы археологиялық қазбаның қорытындылары жарияланды [11, 8-9 п.].

Конференция тағы да барша жұртшылықтың назарын Сарайшыққа аударды.

2019 жылы Сарайшыққа жаңаша көзқарас болады. Алтын Орданың 750 жылдығында Сарайшық Алтын Орда қалаларының бірі болғандықтан ерекше назар аударылады. 2019 жылы Атырау облыстық әкімдігі қолдауымен ортағасырлық Сарайшықта қазба жұмыстары жалғасын табады. Қазба жұмыстарының археологтарының жетекшісі В.В. Плахов болады [12]. Ол Сарайшық қаласының Алтын Орданың маңызды қалаларының бірі болғандығын тек тарихи шежірелермен емес нақты материалдық деректермен дәлеледеу керектігін айтады.

Ол 2019 жылғы қазба жұмыстарының нәтижесін «Жошы Ұлысы және Сарайшық- Қазақ мемлекеттілігінің бастауында» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдар жинағына: «Прежде всего, хочется сказать, что Сарайшык имеет очень древнюю историю. Эта местность, ввиду удобного географического расположения, давно обжита людьми. Вот в этом году мы опять встретили дом, в котором находилась очень архаичная керамика. Подобного рода керамика обычно изготавливалась в XII веке, - то есть тогда, когда здесь находились кипчаки. Также в этом году мы встретили кусок вот такого зеркала – ему две тысячи лет. Такие же зеркала встречались и раньше, в начале 2000 годов, в ходе раскопок, проводимых Зейнуллою Замашевым. Были также найдены каменные песты и наконечники стрел разных эпох. По его словам, смена эпох, властителей и жестокие средневековые распри должны отчетливо отразиться на становлении, развитии и упадке Сарайшыка. Это и татаро-монгольское нашествие, и владычество хана Узбека (начало XIV века, на чей период приходится расцвет города), и противостояние ханов Тохтамыша с Едигеем, а также годы правления Касым-хана. - Мы прослеживаем это по найденным предметам, это видно по меняющейся системе планировки зданий, направлений стен, а также по особенностям имевшейся оборонительной системы, - рассказывает ученый. - В этом сезоне нами полностью раскопана боевая башня, часть стен и ров перед этими стенами и башней. Ров имеет ширину 5 метров, глубину 3-3,5 метра. Около башни был проход на территорию города. В месте нахождения прохода ров отсутствует» құрылыс орнын анықтағаны туралы жазады [13].

В.В. Плаховтың Сарайшықтағы қазба жұмыстарының нәтижелер көрсетіп келеді. Археологтың Сарайшық қазбалары туралы жарияланған мақалаларын айтуға болады.

Олай болса археолог Вячеслав Васильевичтың ізденіс іздері Сарайшықта сайрап жатыр деп толық айтуға болады. Ол әлі де зерттеушілерді, ел зиялыларын Сарайшыққа айрықша маңыз беруге шақырады.

Әдебиеттер тізімі:

1 Дворниченко В.В., Плахов В.В., Очир-Горяева М.А. Погребения ранних кочевников из Нижнего Поволжья // РА. М.: Наука, №3. С.127–141.

2 Тасмагамбетов И., Самашев З. Сарайчик. - Алматы: ОФ «Берел», 2001. – 320 с.

3 Сарайшық – бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер/ Құр. Ж.К. Жұмабаева, М.Қ. Кипиев //Ғыл.ред. Ж.К. Жұмабаева. – Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. – 224 б.

4 «Сарайшық» музей-қорығы архивінен

5 Сарайшық музей-қорығы қоры. Археологиялық жұмыстар есебі, 1999 ж.

6 Сарайшық музей-қорығы қоры. Археологиялық жұмыстар есебі, 2003 ж.

7 1. Сарайшықтың қыш бұйымдары. Керамика Сарайчика. Ceramics of Saraichik hillfort. З.Самашев, О. Кузнецова, В. Плахов. –Алматы, 2008. – 264 б.

8 2. Сарайшық тиындары. Монеты Сарайчика. З.Самашев, Р.Бурнашева, Н.Базылхан, В.Плахов. – Алматы, 2006. - 184 б.

9 Сарайшық музей-қорығы қоры. Археологиялық жұмыстар есебі, 2017 ж.

10 Көне Сарайшық жаңалықтары // azh.kz/kz/news/view/29150 копия 27.01.2019.

11 5. «Ибн Баттутаның Ұлы Жібек жолымен саяхаты: мәдениеттер арасындағы диалогты алға бастыру» халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның баяндамалар жинағы (8 қараша 2017 жыл) / Жалпы редакцияны басқарған Қайырғалиева Г.Қ. – Атырау: Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің баспасы, 2017.

12 Сарайшық музей-қорығы тарихы (1963-2019 жж.): монография / Ә. Мұқтар, Ж. Диярова. – Алматы : Арыс, 2019. – 192 б.

13 «Жошы Ұлысы және Сарайшық – Қазақ мемлекеттілігінің бастауында» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары

(10 қазан, 2019 жыл) / Жалпы редакциясын басқарған Ә.Қ.Мұқтар, Ә. Қанай - Алматы, 2019. - 310 б.

Байғалиев Жүніс Рустемович, baigalievzh@mail.ru
«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы»
РМҚК, Атырау, Қазақстан

Ортағасырлық Сарайшық тиындары: Ақсақ Темір соғылымы

Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған гранттық қаржыландыруы бойынша № АР19678171 «Астаналық Сарайшық қаласы Жошы Ұлысының тарихи-мәдени мұра контекстінде (XIII-XVI ғғ.)» жобасы аясында дайындалды.

Аннотация. Сарайшық қаласы Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан ортағасырлық қалалардың бірі. Сонымен қатар, Сарайшық Алтын Ордадың басқа қалаларына қарағанда Дешті Қыпшақ даласының мәдени кешенінің ықпал әсерін әлде-қайда көп сіңірген мекендерден болып табылады. Бүгінде қала тарихына байланысты тарихи еңбектер ғылыми айналымдарда жүр. Осы негізде алдағы уақытта ортағасырлық Сарайшық қаласы орнында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу қажет. Өйткені археологиялық және нумизматикалық материалдарды зерттеу арқылы қала тарихына байланысты тың деректер анықталары сөзсіз. Сондықтан да археологиялық зерттеулерде анықталған нумизматикалық жәдігерлерді тазалау және атрибуциясын анықтаудың маңыздылығы артады. Одан өзге Сарайшықтан табылған Ақсақ Темір тиындары мен елдердің экономикалық байланысы анықталады.

Түйін сөздер: Сарайшық, Алтын Орда, Ақсақ Темір, ортағасырлық қалалар, нумизматика, Ұлы Жібек жолы, ақша шеберханалары, пұл, дирхем, динар.

Ортағасырлық қала-мемлекеттерде саяси-экономикалық қарым-қатынастар, халықтың әлеуметтік тұрмыс-тіршілігі және қала мәдениетінің дамуы ақша айналымдары қалыптасуына негіз болады. Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан Сарайшық қаласы өз дәуірінің мәдени және экономикасы дамыған орталықтарынан бірі болды. Ортағасырлық қала тарихын зерттеу екі кезеңнен тұрады. Біріншіден қала туралы зерттеушілер мен саудагерлер және миссионерлердің естеліктері, жазбалары болса, екіншісі 1937 жылдан басталған археологиялық қазба жұмыстары болды.

Ортағасырлық Сарайшық қаласы туралы жаңа деректерді анықтауда нумизматикалық жәдігерлердің де берері мол. Бүгінге күнге дейін қала орнында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде жеткілікті нумизматикалық материалдар жинақталған. Осы орында нумизматикалық жәдігерлерді тарихи дерек ретінде пайдалануға болады. Себебі белгілі бір ел билеуші тарапынан соғылған тиындарды, ондағы қала атауы, таңбаларға негізделсе сол дәуірде мемлекетте саяси-экономикалық,

элеуметтік жағдайды білу мүмкіндегі қалыптасады. Ал нумизмат П. Петров бұл мәселе жөнінде өзгеше ойды ұсынады. Ғалым «Деньги и денежная политика Джучидов в XIII – XV вв.» атты мақаласында тиындарды тарихты зерттеуде дереккөз екенін білдіре отырып, оны негізгі құжаттардан кейін екінші деңгейде қарастырды [1, С. 618]. Ғалым өзінің зерттеулері барысында Жошы Ұлысы кезінде шығарылған тиын тамғалары мен олардың жасалу техникасына, одан өзге Алтын Орданың саяси тарихының өрбуіне байланысты тиындардың шығуы мен ақша сарайларының жұмысы негізінде XIII-XV ғасырлардағы ақша реформаларын 6 кезеңге бөліп қарастырады.

1. XIII ғасырда – *бірінші кезең*: Алтын Орданың Ұлы Моғолстан империясы құрамында болған кездегі ақша жүйесі. *Екінші кезең*: тәуелсіз Алтын Орда мемлекеті тұсындағы ақша жүйесі. Бұл Меңгу-Темірдің билікке келген тұсынан басталды.

2. XIV ғасырда – *үшінші кезең*: ақша реформасы ғасырдың алғашқы онжылдығын қамтыды. Бұл кезеңде Алтын Орданың бірнеше аймақтарында реформалар қатар жүруімен ерекшеленді. *Төртінші кезең*: бұл кезең саяси биліктен Жәнібек және Бердібек хандардың саси аренадан кетуімен байланысты болды. *Бесінші кезең*: Тоқтамыс ханның билік басына келген уақыты, кейін соғыстар салдарынан елдегі саяси-экономикалық жағдай әлсіреп тұрған кезі.

3. XV ғасырда – *алтыншы кезең*: Шадыбек ханның ақша реформасымен байланысты болды [1, С. 619-631].

Алтын Орда тиындарын ғылыми-зерттеу жұмыстарына екі жүз жылдай уақыт болды. Қазіргі таңда осы зерттеу саласы өзіндік әдіс-тәсілдері мен ғылыми мәселелері қордаланған жеке ғылыми бағыт болып қалыптасқан. Жалпы шығыс нумизматикасы, соның ішінде Жошы Ұлысы дәуіріндегі нумизматика ғылымының зерттелуі Ресейде XIX ғасырдың алғашқы жартысында басталды. Зерттеулер нумизмат Христиан Мартин Френ (1782-1851) есімімен тығыз байланысты. Алтын Орданың 25 қаласында тиын шеберханалары болған. Солардың ішінде Сарайшық қаласы да бар [2, 5 б.].

Ортағасырлық Сарайшық қаласы аймағынан Өзбек хан, Жәнібек хан, Бердібек хан және Қызыр хандардың кезінде Хорезм мен Азақ қалаларында соғылған тиындар Сарайшықта көптеп кездеседі. Нумизмат П.Петровтың пікірі бойынша Сарайшықта XIV ғасырды ортасынан бастап тиындар соғыла бастаған [3].

Жалпы, қаладан табылған тиындар туралы мәлімет беретін толыққанды ғылыми еңбектердің бірі Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі шығарған еңбек болып табылады. Онда Шыңғыс хан әулетінен шыққан ел басқарған хандардың 592 бірліктен тұратын алтын, күміс және мыс тиындары берілген. Соның ішінде археолог

3. Самашевтың Сарайшықта жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған 500-ге жуық тиындардың сипаттамалары берілген [4, 9 б.].

Соңғы жылдардағы қаладан көптеген нумизматикалық жәдігерлер табылды. Атап айтқанда 2019-2023 жылдар аралығында ортағасырлық Сарайшық қаласы аумағында кешенді археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Мысалы 2019 жылғы қазба жұмыстары нәтижесінде 140 тиын табылды. Тиындар Өзбек хан – 25, Жәнібек – 57, Қызыр – 11, Темур Қожа – 1, Мурид – 4, Килдибек – 1, Хайр Пулада – 1, Тұлынбек – 2, Тоқтамыс – 13 хандардың есімімен шықты. Ал Сарайшықтан Мурид ханнан есімімен жазылған тиынның 6 данасы кездесті [5, С. 388].

ҚР Мәдениет және спорт министрлігі 2021-2023 жылдарға арналған «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.) жобасы негізінде 2021 жылы №3 археологиялық қазба орнында зерттеу жұмыстары жүргізілді. Төртінші бөлмеден 35 күміс тиын көмбесі анықталды. Тиындардың бір-біріне жабысқан күйде шыққан. Кейбір тиындарда Өзбек және Жәнібек хандар есімі кездескен [6, 117 б.]. Сонымен қатар, 2022 жылғы ортағасырлық Сарайшық қаласы орнындағы №1 археологиялық қазба орнында жүргізілген зерттеулер барысында күміс көмбе анықталды. Күміс көмбені нумизмат, ресейлік ғалым, т.ғ.к., П. Петров тазалап, ондағы атрибуцияны анықтады. Тазаланған күміс тиындар Өзбек, Жәнібек, Бердібек және Тоқты хандар атынан соғылған тиындар болды [7, С. 127].

Егер Сарайшықта Өзбек, Жәнібек және Тоқты хандар атынан соғылған тиындар көп кездеседі. Ал Ақсақ Темір атымен соғылған тиындар азшылықты құрайды. Алтын Орда ханы Тоқтамыс тоқтаусыз соғыстары экономиканы құлдыратты. Нәтижесінде аймақ Ақсақ Темір саяси үстемдігі арта түсті. Оны 1380 жылы Самарқанд қаласында Ақсақ Темір атымен соғылған тиындар арқылы байқауға болады. Сарайшықтан Ақсақ Темір соғылымымен шыққан 6 тиын табылған. Олардың 4-еуі Самарқанд қаласынан, ал 1-еуі Хорезмде басылған. 1 тиынды оқуға келмейді. Мауарауннахр билеушісінің атымен соғылған тиында «Әмір Темір» есімі берілген. Хижрий 785 жылы басылған. Тиынның артқы жағында үш жапырақты белгі байқалады. Жапырақтар арасында «Самарқандта соғылған» деген жазу сақталған [2, 107 б.]. Сондай-ақ, тарихшылар арасында Ақсақ Темір Сарайшыққа келген бе деген сұрақ туындайды?. Мысалы Ибн Арабшах жазбаларында былай делінеді: «Темір жасақтары Азаққа жетті, ол Сарай, Сарайшық, Қажы Тархан және сол өңірлерді жойып жіберді», - дейді. Дегенмен қаланың XIV ғасырда Темір әскерлері қиратқандығы туралы археологиялық белгілер байқалмайды [2, 24-27 б.].

Ал Муиддин Натанзийдың 1412-1414 жылдары парсы тілінде жазылған «Мунтахаб ут-таворих Муиний» (Муинийдің таңдамалы тарихтары) деп аталған еңбегінде ерте кезеңнен Ақсақ Темір өліміне дейін аралықта Дешті Қыпшақ даласында болып өткен оқиғалар баяндалады.

Олардан Ақсақ Темір өмірі, әскери тактикасы, 35 жылдық соғыстары тарихы туралы мәліметтер беріледі. Ақсақ Темір 793 (1391) жылдың 3 қаңтарында Тоқтамыспен соғысу үшін әскерлерін жиып жолға аттанады. Олар Жайық өзіне келгенде өзеннен өтетін үш жерде анықтайды. Олар: Айғыр жолы, Буркешік (Бури (и) кечик) және Чопмакечик деп аталды. Мүлдем басқа бағыттан Жайық өзенінен өтіп Ақсақ Темір әскерлері Самар өзені жағасына келеді. Екі ортада болып өткен қанды соғыс нәтижесінде жеңіске жеткен Ақсақ Темір Едігені көрсеткен көмегі үшін ілтипат көрсетеді. Ол Едігеге өз халқынына еркін билік жүргуге мүмкіндік берді. [8, 142-150 бб.].

XVIII – XX ғасырларда орыс тарихшылары В.Н. Татищев, Т.Н. Грановский, Н.М. Карамзин, С.М. Соловьев, В.В. Бартольд, А.Ю. Якубовский, М.И. Иванов сында зерттеушілер Ақсақ Темір өмірі, билеушілік қасиеті және әскери жорықтары туралы зерттеулер жүргізеді. Олардың арасында В.Н. Татищев Ақсақ Темір мен Тоқтамыс соғысына назар аударады [9, 5 б.].

Т.Н. Грановский еңбегінде Ақсақ Темір жорықтарының саяси бағытына назар аударады. Айтуынша Ақсақ Темірдің Алтын Орданы қиратудағы негізгі 2 мақсатын көрсетеді. Біріншісі, өз мемлекетінің солтүстік шекараларын қорғау, екіншісі Ұлы Жібек жолының негізгі солтүстік бағытындағы керуенсарайлар мен ортағасырлық қалаларды қирату арқылы, негізгі бағытты оңтүстікке қарату деген тұжырым келтіреді. Керуен-сарайлардың қиратылу себептерімен таныса отырып, бұл пікірдің ақиқатқа жақын екенін аңғаруға болады [10, С. 39].

Жалпы, Сарайшықта Ақсақ Темір атымен соғылған тиындар саны 10-ға жуық. Биылғы 2023 жылғы қазба жұмысы нәтижесінде 1 тиын ғана анықталды. Онда 3 жапырақты таңба белгіленген. Дегенмен жазуы нашар жағдайда. Тоқтамыстың жеңілісі Ақсақ Темірдің Ұлы Жібек жолы сауда тармағында үстемдік орнатқан болса керек. Т.Н. Грановский айтқандай сауда тармағын оңтүстікке ығыстыру ойы болғаны айқындалды. Табылған тиындардың көп бөлігі әлі де анықтауды, зерттеуді қажет етеді. Сондықтан да бүгінде музей-қорық тиындарды тазалау және ондағы мәліметтерді оқу арқылы Сарайшық тарихына қатысты қосымша деректерді анықтауды жолға қойды.

Аннотация. Город Сарайшык - один из средневековых городов, расположенных вдоль Великого Шелкового пути. Кроме того, Сарайшык является местом наибольшего влияния культурного комплекса Дешт-кыпчакской степи, чем в других городах Золотой Орды. Сегодня исторические труды, связанные с историей города, находятся в научных оборотах. На этой основе в дальнейшем необходимо провести археологические раскопки на месте средневекового города Сарайшык. Потому что, изучая археологические и нумизматические материалы,

достоверные данные, связанные с историей города, неизбежны. Поэтому возрастает важность очистки и определения атрибуции нумизматических артефактов, выявленных в археологических исследованиях. Кроме того, будут выявлены хромые железные монеты, найденные в Сарайшыке, и экономические связи стран.

Ключевые слова: Сарайшык, Золотая Орда, хромое железо, средневековые города, нумизматика, Великий Шелковый путь, денежные мастерские, пул, дирхем, динар.

Abstract. The city of Saraishyq is one of the medieval cities located along the Great Silk Road. In addition, Saraishyq is the place of the greatest influence of the Desht-Kipchak steppe cultural complex than in other cities of the Golden Horde. Today, historical works related to the history of the city are in scientific circulation. On this basis, in the future it is necessary to conduct archaeological excavations at the site of the medieval town of Saraishyq. Because, studying archaeological and numismatic materials, reliable data related to the history of the city is inevitable. Therefore, the importance of cleaning and determining the attribution of numismatic artifacts identified in archaeological research is increasing. In addition, the lame iron coins found in Saraishyk and the economic ties of the countries will be revealed.

Keywords: Saraishyq, Golden Horde, lame iron, medieval cities, numismatics, the Great Silk Road, money workshops, pool, dirham, dinar.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Петров П.Н. Деньги и денежная политика Джучидов в XIII – XV вв. // Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. – 968 с. + 28 с. Цв. Вкл. / 616-633 ст.
2. Самашев З., Базылхан Н., Плахов В. Сарайшық тиындары. ТОО «Grapho-art». Алматы, 2006. – 184 б.
3. Петров П.Н. Джучидская нумизматика и монетный двор Сарайчук. Сарайшық, 2022.
4. Қазақстан Республикасы Орталық музейі қорындағы шығыс монеталары. 2-том. Иллюстрацияланған ғылыми каталог (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде). Алматы: «Интеллсервис» баспасы, 2020. – 420 б.
5. Петров П.Н. Нумизматические находки в средневековом городе Сарайчук по результатам археологических исследований. Ч. I // П.Н. Петров, А.К. Муктар, Н.Х. Биккиняев и др. // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. - 2022. № 14. - 382-404.

6. Ахметова Ұ.Т., Тұрарұлы А., Жұмабаев А. 2021 ж. ортағасырлық Сарайшық қаласында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары. Қазақстан археологиясы. 2022. № 2 (16). 111-120-бб.

7. «Сарайшық қалашығына жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының ғылыми есебі». / Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ. Атырау, 2022. – 132 б.

8. Натанзий М. Мунтахаб ут-таворих Муиний (Муиний тарихлари танланмаси) / Муинийдин Натанзий; форс тилидан тарж., суз боши ва изохлар муаллифи Ғ.Каримий; масъул мухаррир А.Уринбоев. – Ташкент: «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2011. – 264 б.

9. Усмонов Бахриддин Ахметович. Амир Темирнинг ҳаёти ва давлатчилик фаолияти ҳақида рус тарихшуносликда берилиши (XVIII – XX ғғ.). // 07.00.09 – Манбашунослик, тарихшунослик ва тарихий тадқиқот усуллари. (УДК: 94 (470/575) + 303. 446.4 [17/19] (470/575). Илмий раҳбар: т.ф.д., А. Ахметов. Ферғана, 2003. – 165 б.

10. Грановский Т.Н. Тимур // Полное собрание сочинений, Том 1, СПб, 1905. – С 341-352.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР (2019-2023 ЖЖ.)

Әбілсейіт Қапизұлы Мұқтар

«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы» РМҚК, директор

Айбек Тұрарұлы

«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы» РМҚК, бас инспектор

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған гранттық қаржыландыруы бойынша № АР19678171 «Астаналық Сарайшық қаласы Жошы Ұлысының тарихи-мәдени мұра контекстінде (XIII-XVI ғғ.)» жобасы аясында дайындалды.

Соңғы кездегі ортағасырлық Сарайшық қаласы орнындағы кешенді археологиялық зерттеу жұмыстары 2018 жылы «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы» республикалық мемлекеттік қазыналық кәсіпорнының құрылуымен тікелей байланысты. 2019 жылы Атырау облыстық әкімдігінің қаржыландыруымен «Ортағасырлық Сарайшық қаласын зерттеу» бағдарламасы қабылданып, археологиялық қазба орындары Жайық өзенінің жағалауы аумағында белгіленді. Басты мақсат қорғау-құтқару жұмыстарын жалғастыра отырып, туристік инфрақұрылым үшін негіз боп табылатын нысандарды іздестіру еді.

Бұл маусымда №2 қазбадан XIV ғасырдың II-жартысы – XV ғасырға тиесілі үй-жайлар анықталған.. Алдымен қазбаның жоғарғы мәдени қабатында кездескен XV-XVI ғасырларға тиесілі жерленімдер зерттелді. Барлығы қазба алаңынан 17 адамның жеке жерленімдері анықталды. Сонымен қатар 1 түйе мен 1 жылқы жерленген орын табылды [1].

Қазба орнынан бірнеше шаруашылық шұңқырлары анықталды. Шұңқырлар көбіне дөңгелек пішінді етіп қазылған, тереңдігі 22-35 см шамасында. Қабырғасы тік немесе көлбеулеу келген, түбі тегіс боп келеді. Іші күл аралас сазды топырақ қабаттары, қара балықтың қылқан сүйектері мен шикі кірпіш сынықтарымен толтырылған.

Қазбаның оңтүстік бөлігінде кесене құландысы ашылды. Кесене қабырғалары сұр түсті шикі кірпіштен тұрғызылған, кірпіштер сұр құмдақ лай ерітіндісімен бекітілген. Кесененің ішкі өлшемі: солтүстік-оңтүстік бағытта 5 м, батыс-шығыс бағытта 3,5 м. Қабырғасының қалыңдығы 60 см. Кірпіштердің көлемі 32x19x6 см, сұр түсті құмдақ-сазды балшықтан құйылған. Кесене іргесі жердің беткі қабатынан 40 см тереңдіктен ашылды. Кесененің бұрышы диаметрі 70 см болатын дөңгелек контрфорс – «гүлдестемен» бекітілген. Гүлдесте де шикі кірпіштен қаланған. Оңтүстік қабырғаның орта тұсында ені 85 см болатын кесененің ауыз қуысы бар.

Ауыз қуысында сарғыш кірпіштерден төселген ені 21 см, биіктігі 6 см болатын табалдырық салынған.

Кесене ішінде, солтүстік қабырғадан оңтүстікке 80 см жерде, кірпіштен қаланған қабірүсті тасы орналасқан. Оның екі шеті батыс қабырғадан 75 см, шығыс қабырғадан 80 см қашықтықта жатыр. Қабір тасының ені 60 см, ұзындығы 190 см. Көлемі 21x21x5 см, 22x35x5 см, 26x35x5 см күйдірілген қыш кірпіштерден тұрғызылған. Құрылысы: алдымен екі қатар кірпіш төселген. Олардың ортасы 10 см ашық етіп қаланған. Оның үстіндегі қатардың кірпішінің шеті ішке қарай 6 см кіріңкі қаланған. Кірпіштер сұр құмды балшық ерітіндісімен бекітілген. Бұдан басқа қатарлары сақталмаған. Олар шамасы көгілдір түсті қыш тақтайшалармен фриз түрінде безендірілген болса керек, бірнеше фрагменттері кесене ішінен табылғанына қарағанда. Қабір тасы сыртқы жағынан қалыңдығы 1 см ұнтақталған алебастр сылағымен сыланған. Қабір тасының оңтүстік шетінен оңтүстікке қарай 25 см қашықтықта еденге кірпіштер төселген. Оның сақталған ені 140 см, ұзындығы батыс және шығыс қабырғалары аралығына дейін жетеді. Қабір тасы кірпіштері сияқты бұл кірпіштерде қайта қолданыста болған, өлшемдері 21x21x5 см және 22x22x5 см және 32x26x5 см. Бір беті радиалды келген пішінді кірпіштер де кездесті, олардың өлшемдері 26x26x5 см. Еден мен табалдырық деңгейі бір-біріне сәйкес келеді.

Сонымен қатар, қаланың алтынордалық кезеңіне жататын тұрғын үйлер құрылысы анықталып, олар өзен саласы бұзып кеткен көшеге, яғни, есігі батыс бағытқа қарағаны байқалады.

№1 бөлме көлемі шығыс-батыс бағытында 4,3 м, солтүстік-оңтүстік бағытында 5,1 м болды. Қабырғасының қалыңдығы – 80-40 см аралығында. Өлшемі 23x37x7 см сары түсті саман кірпіштерден қаланған. Кірпіштер сұр құмды балшық ерітіндісімен бекітілген, қалыңдығы 1,5 см. Бөлменің шығыс жағында II-тәріздес суфа бар. Суфаның солтүстік және оңтүстік бөлігінің ені 1,2 м, ішкі бұрышынан батысқа қарай ұзындығы 2,1 м. Қабырғасы 2 қатар кірпіш биіктігінде сақталған. Суфаның іші мәдени қабат қоспасы бар сары құмды сазбен толтырылған. Суфаның солтүстік бөлігінде, диаметрі 50 см тандыр пеш орналасқан, оның қабырғасының қалыңдығы 3 см. Тандырдан шығыс бағытқа екі кан арналары кеткен, солтүстік жағындағы арна ені 20 см, оңтүстіктегісінің ені 15 см, аралық қабырғасының қалыңдығы 15 см болады. Кан арналары шығыс қабырғада қосылып, қабырға бұрышынан қыш мұржа арқылы сыртқа шығып кететін болған. Кан арналарының беті шикі саман кірпішпен жабылған. Суфадан солтүстікке қарай ені шамамен 90 см болатын қуыс пайда болған. Бұл жерде батыс бағытқа созылған ені 23 см болатын фахверк қабырға орналасқан. Ол ортасында диаметрі 12 см болатын тігінен орналасқан ағаш тіреулер қалдығы сақталған қабырғаның төменгі саман кірпішті бөлігі түрінде орналасқан. Бұл қабырғаның солтүстік жағында диаметрі 45 см болатын

ошақ орналасқан, ол 2 қатар биіктікте саман кірпіштен қаланған. Оның ауыз қуысы батыс жағында. Іші өртенген қамыс күліне толы.

Бөлме едені жер беті деңгейінен 130 см тереңдікте анықталды. Еден үсті 2 см қалыңдықтағы сазбалшықпен сыланған.

Бұл бөлменің солтүстік қабырғасынан әріде №2 бөлме орналасқан. Оның ішкі өлшемдері батыстан шығысқа қарай 4,3 м, солтүстік-оңтүстік бағытта 2,5 м болды. Тағы бір бөлменің ішкі өлшемдері солтүстіктен оңтүстікке 3,2 м, шығыстан батысқа 4,5 м.

№2 қазбадан 41 мыс тиындар мен басқа да метал бұйымдар, өңделген сүйек бұйымдар бөліктері және көптеген қыш ыдыс сынықтары табылды. 2020 жылы қазбада ашылған нысандарға консервациялау жұмыстары жүргізіліп, ашық аспан астындағы экспозициялық алаң жасақталды [1].

№4 қазбаны оңтүстік бағытта ұзартып, №5 қазбаға дейінгі қаланың мәдени қабаты аршылды. Осылайша бұл екі қазба қосылып, жағалау аумағынан бір үлкен қазба алаңы жасақталды. №4 қазбаның бұрын адам жерленген зираттың орны екені анықталды. Адам жерленімдерінен басқа қазба орнынан 3 аңшылық мақсаттағы иттің жерленуі кездесті және бұл иттердің жерленімдері арасында адам жерленімдері орналаспағаны мәлім болды. Ашылған адам сүйектеріне антропологиялық зерттеу жүргізілді. Қазбада жүргізілген антропологиялық зерттеулері жерленген адамдардың белгілі дәрежеде жынысын, жасын, кейбір ерекшеліктерін анықтады.

2020 жылы Сарайшықтағы «Хан моласы» қазба орнына зерттеу жұмысы жүргізілді. Қазба орнын таңдап алуға бірнеше түпдеректер себеп болды. Олардың қатарында 1861 жылғы әскери топограф А. Алексеевтің жасаған Сарайшықтың сызба картасы және атыраулық қоғам қайраткері Ш. Қаржауовтың естелігі бар.

Қазбаны көлемі 2x2 м болатын шурфтан басталған. Топырақ қабатында қыш кірпіш сынықтары мен бор кесектері кездеседі. Қазбаны солтүстікке кеңейту нәтижесінде үлкен шұңқыр орны анықталды. Шұңқыр іші құрылыс құландысына толы. Шұңқырды тазалау барысында жер бетінен 2 м тереңдікте гипс (ганч) ерітіндімен қаланып қыш кірпіштен салынған күмбезді қабірхананың бұрышы анықталды [3]. Қабырғаның ішкі жағы түгелдей гипс сылақпен сыланған.

2021 жылы осы «Хан моласы» қазба орнында жұмыстар жалғасын тапты. Зерттеудің мақсаты: дереккөздерде сипатталған ортағасырлық кесенелер орнын анықтау. Археологиялық қазба жұмыстарын бастамас бұрын «Хан моласы» зерттеу нысаны айналасындағы жерленімдерді басқа орынға көшіру жұмыстары жүргізілді. Қазбаның жалпы аумағы 12x8 м, ал тереңдігі 2 м алаң белгіленді. Нәтижесінде жобасы төртбұрышты, күмбезді келген төбесі бұзылған, үш бұрышы ғана сақталған көрхана ашылды. Көрхананың төртінші бұрышы, өкінішке орай, толығымен бұзылып тасталған. Көрхананың ішкі көлемі 4x4 м-ге тең. Қыш кірпіштердің көлемі 22x22x5, 23x23x5 см [4]. Көрхана күмбезінің ұшар басының бөлігі

ғаныштан (гипс) құйылған, ол ішінен кірпіш қалдықтарымен бірге еден деңгейінен табылды. Көрхана ауыз қуысы дромос тәріздес, ұзын дәліз түрінде салынған. Оның ұзындығы 3,70 м. Ауыз қуысы оңтүстік-батыс бағытқа қараған. Көрхана ішкі жағынан ғаныш ерітіндісімен (гипс) сыланған. Сылақ тегіс түзу жапсырылған. Сондай-ақ, кірпіштерді байланыстырушы ерітінді балшық та ғаныштан дайындалған. Көрхана ауыз қуысы дромос тәріздес, ұзын дәліз түрінде салынған. Оның ұзындығы 3,77 м, ені 97 см. Ауыз қуысы астына табалдырық ретінде екі қатар кірпіш қаланып, ғаныш ерітіндісімен бекітілген. Табалдырықтан өлшегендегі дәліз қабырғасының биіктігі 82 см. Табалдырық тұсындағы көрхана ауыз қуысының жоғарғы жағы тарыла қаланғаны байқалып тұр. Соған қарағанда, ауыз қуысының үсті аркалы жабылған болса керек. Дәліз қабырғасына сылақ жағылмаған. Ал, кірпіштерін саз балшықты ерітіндімен қалаған. Дәліздің шеті кірпіштермен қаланып бітелген. Едені көрхана ішіне қарай тереңдеп еңкіш келген.

Көрхана еденіне де қыш кірпіштер төселген. Анықталған адам сүйектеріне қарап 35-37 адамның қаңқасы бар деп есептеуге болады. Еденге 5 адамның сүйегі қойылғаны анықталды. Басқа сүйектер құланды топырағымен араласып кеткен. Сүйектердің сақталуы нашар. Адам сүйектерінің анатомиялық тәртібі сақталмаған. Көрхана еденіне дейін үш күрек қалыңдығындай құланды арасы адам сүйектеріне толы болды. Көрхана еденінен ағаш табыттың қалдықтары шықты.

«Хан моласы» қазбасында бұл көрханадан басқа солтүстік-батыс жағынан 2 м жерден тағы бір көрхана анықталды. Ол да толық қазып ашылды. Бұл көрхана да жобасында тік төртбұрышты. Бұрыштары жоғары қараған жебе тәріздес күмбезделген. Тек бір бұрышының күмбезі бүлінген. Оның еденіне кірпіш төселмеген, алебастр ұнтақтары төгіліп нығыздалған. Оның да ұзын дәлізі бар. Дәліз кірпіштері саз балшықты ерітіндімен бекітілген. Дәліз бен көрхананың қосылған жерінде кірпіштер байланыспаған, соған қарағанда бұл дәліздер кейінірек салынған болса керек.

Екі көрханада да адам сүйектерінің көптеп табылуы және оларда анатомиялық тәртіптің бұзылғаны олардың тоналғанын, кірпіштерінің арнайы бұзылып алынғанын көрсетеді. Көрханалар айтарлықтай тереңнен, 1,20 м тереңдіктен анықталды. Табаны жер бетінен 2,20 м төмен. Көрханалар ішінен түймелік бекітпе (заклепка) тәріздес мыс бұйымдар табылды. Сонымен қатар темір белдік тоғасы, қалпақты шегелер, т.б. темір бұйымдар қалдықтары, ағаш, мата қалдығы табылды.

Көрхана еденінен табылған сүйек үлгісі радиокөміртегі әдісімен жасын анықтау мақсатында Литваға, Вильнюс қаласындағы лабораторияға жіберілді. Бұл ғылыми үлгімен жұмыс жасаған мамандардың сараптамасы 457 жасты көрсетті, енді бұған +30 жасты қосады. Яғни, ол 1493 жылға сәйкес келеді, нақтырақ айтсақ, 1463-1523 жылдардың аралығын көрсетеді.

Бұл уақыт бойынша Ноғай Ордасы мен Қазақ хандығының элиталық жерленімі деп есептеуге негіз бар. Сүйекте көміртегінің тұрақты изотопы мөлшерден аз, азоттың тұрақты изотопы мөлшерден көп болды. Бұл зерттеудегі жеке тұлғаның мал етін, балық етін, сүтті тағамдарды көп тұтынғанын, ал, көкөністермен аз тамақтанғанын көрсетеді.

Табылған мата қалдығын «Margulan Centre» ғылыми-археологиялық орталығының реставраторы Татьяна Крупа зерттеді. Зерттеу нәтижесінде қызыл түсті бедерлі барқыт (рытый бархат) матасы екені белгілі болды. Таза жібектен алтын жалатылған күміс түсті жіптер пайдаланылғаны анықталды. Т. Крупаның болжамы бойынша, мата XV-XVI ғасырларға жататын Осман империясы өндірісінің өнім болуы мүмкін. Мата сол кездегі әлемдік трендке сәйкес келеді, әсіресе еуропалық сәнге тән болған екен. Әрине, осындай тоқыма түрінен тек бай, беделді адамдар ғана киім тіктіре алған. Табылған жәдігер Сарайшықтағы «Хан моласы» сағананың ерекше мәртебесін көрсетеді және элиталық статусына сай келеді [5]. Бүгінгі күнде Германияда адам сүйектеріне генетикалық сараптамалар жасалуда. Қазба нәтижелері біздің ойымызша көрханалардың ерекшелігін ғана емес, сонымен бірге оның маңыздылығын да көрсетеді.

2021 жылы «Сарайшық» музей-қорығы ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің 2021-2023 жылдарға арналған «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» ғылыми жобасын жүзеге асыру мақсатында ортағасырлық Сарайшық қаласы орнында археологиялық қазба жұмыстарын бастады. Жобаның жетекшісі, т.ғ.д., профессор Ұ.Т. Ахметова. Жоба мақсаты - ортағасырлық қаланың Ұлы Жібек жолындағы атқарған ролін жаңа деректермен толықтыру.

Музей-қорық археологтары №3 қазбада зерттеу жұмыстарын әрі қарай жалғастырды. Қазба алаңының жоғарғы мәдени қабатында анықталған жерленімдер, тұрғын үйлер, шаруашылық құрылыстарының қалдықтарынан тазартып, одан әрі тереңдете қазу басталды. Қазба орнынан солтүстіктен оңтүстікке созылған, қатар орналасқан бөлмелері бар алтынордалық кезеңнің ғимараты ашылды. Бөлмелерге қазбаның солтүстік-батыс жағындағы дәліздер арқылы кіретін болған. Дәліздің ені – 75 см. Бөлмелердің оңтүстік-шығыс жағы көше жақ қасбеті деп саналады [6]. Барлық бөлмелер тандыр пешпен жылытылатын болған. Бөлмелер еденін тазалау барысында тиындар, моншақтар және темір бұйым қалдықтары кездесті. Еденнен табылған тиындар арқылы ғимаратты мерзімдесек, бөлмелердің қызмет атқарған уақыты Өзбек, Жәнібек хандардың билігі кезіне сай келеді.

Ортағасырлық Сарайшық қаласының ғимараттары алдын-ала ойластырылған жоспар бойынша, түзу көшелі, бөлмелер қатармен салынғанын көре аламыз. Бұл Ұлы Жібек жолы бойындағы қаланың құрылыстары стихиялы түрде емес, астаналық қалалар секілді алдын-ала

жоспарланып салынғанын көрсетіп отыр. Ашылған қазбада ұзын дәліз бойында қатар қатар бөлмелер салынуына байланысты бұл нысанды қоғамдық ғимарат деп санауға болады. Бұған дейінгі Сарайшық қазбаларында ашылған тұрғын үйлер құрылыстарында дәліздер кездеспейтұғын.

2022 жылы №3 қазбадағы жұмыстар жалғасын тапты. Қазба барысында нысанның солтүстік шеті ашылып, оңтүстік жағынан үш бөлме мен екі дәліз топырақтан тазаланды. Ғимараттың солтүстік-батыс бұрышының сыртқы жағында қатар орналасқан 2 тандыр пеш ашылды. Бұл тандыр пештер көлемі үлкен боп келеді. Диаметрлері 60 см, биіктіктері де 60 см, қабырғасының қалыңдығы 5 см. Екі пештің арасы 20 см. Ғимараттың солтүстік жағынан шаруашылық мақсатта қазылған шұңқыр анықталды. Шұңқыр ішінен қыш ыдыс сынықтары, мал сүйектері және ерекше айта кетер нәрсе дөңгелек ойықтар ойылған қойдың жауырын сүйектері табылды. Өңделген жауырын сүйектерінің саны – 9. Бөлмелердің едені саз балшықпен сыланған. Ішкі көрінісінде суфа, тандыр пеш, кан бар. Бөлмелерді тазалау барысында қыш ыдыс сынықтары, мыс тиындар табылды. Олардан басқа жылқы бейнесіндегі құлып, т.б. заттар табылды. Ұзын шығыс қабырға №8 бөлменің шетінен үзіліп, ішке кіретін есік орны пайда болған. Ғимарат әр кезеңде жаңартылып, құрылысына өзгерістер енгізіліп отырған. Көлемі, ішкі құрылысына қарағанда жай тұрғын-жай емес, қонақ қабылдау қызметін атқарған қоғамдық ғимарат деген болжам расқа айналуда [7].

2023 жылы маусым айында «Сарайшық» музей-қорығы археологтары №3 қазбада археологиялық зерттеу жұмыстарын жалғастырды. Қазба аумағы 2021 жылдан бері қазылып жатқан ғимараттың оңтүстік бөлігінде жалғасып, 250 ш. м. шамасындағы алаң қазылды. Ғимараттың оңтүстігінен және шығыс қанатынан тағы 5 бөлменің орны анықталды. Ғимараттың барлық ашылған бөлмелерінің саны 14 болды. 10 бөлме бір қатарда, 1 бөлме батыс қанатта ашылса, шығыс жақ қанатынан 3 бөлменің сұлбасы ашылды. Бөлме қабырғалары саман кірпіштен тұрғызылған.

Ғимараттың батыс жағынан жоғарғы құрылыс деңгейінен монша орны мен бірнеше қабырғалар мен пештер анықталды. Монша үш бөліктен тұрады. Киім шешінетін бөлме, жуынатын бөлме және пеш. Киім шешінетін бөлме еденіне қыш кірпіштер төселіп, үстіне ақ алебастрдан сылақ жағылған. Жуынатын бөлмелерінің еденіне де қыш кірпіштер төселген, оларды жиектеп ақ алебастр ерітіндісімен бекіткен. Еденнің оңтүстік жақ шетіне адам жерленген, жерлеу шұңқыры қазылып еден төсенішін бұзып кеткен. Сонымен бірге қабырға мен еденнің шетін бойлап тігінен орналасқан қыш кірпіштер қойылған. Еден ортасында суағар салынған. Суағар шұңқырының қабырғасын қыш кірпіштермен қалаған. Киім шешетін бөлменің батыс жағында, жуынатын бөлменің солтүстік жағында

орналасқан тандыр пеш орны анықталды. Бұл монша ноғай-қазақ кезеңіне қатысты, жеке үй-жайлық монша саналады.

Табылған қыш ыдыстар ішінде хорезмдік сұр қыш ыдыс сынықтары көп кездесті, Хорезмнен әкелінген талькохлорид материалынан жасалған қазанның бөлігі де табылды. Әдеттегідей қыш бұйымдардың басым бөлігін қызыл түсті қыш ыдыстар алады. Сырлы қыш ыдыс бөліктері аз кездеседі.

Қорыта келгенде, соңғы жылдары Сарайшықта археологиялық қазба жұмыстары кешенді түрде жүргізіле бастады. Қазбаға белгілі қазақстандық археологтар т.ғ.д., профессор М. Елеуов, т.ғ.д., профессор М. Қожа, т.ғ.к. Ж. Смайылов, т.ғ.к. М. Қасенов, генетик М. Жабағин, реставратор Т. Крупа, Ресейден археолог В. Плахов, нумизмат, т.ғ.к. П. Петров және өзге мамандар тартылды. Бүгінде зерттеу жұмыстары жалғасуда.

Әдебиеттер тізімі

1. Тұрарұлы А., Плахов В.В. 2019 жылғы Сарайшықтағы археологиялық зерттеулер. «I-Есік оқулары: Алтын адам және Еуразияның дала белдеуінің көшпенділер археологиясының мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. - Есік, 2020. -134 б.
2. Сарайшық - бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер / Құр. Ж.К.Жұмабаева, М.Қ.Кипиев / Ғыл. ред. Ж.К.Жұмабаева. –Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. -224 б.
3. Тұрарұлы А. Сарайшықтағы 2020 жылғы «Хан моласы» қазбасы. «Ұлы Жібек жолы мен Қазақстан керуен жолдарының урбанизация үдерісіндегі маңызы» халықаралық далалық семинар материалдары. -Алматы, «Қазак университеті», 2021. -170 б.
4. Мұқтар Ә.Қ., Тұрарұлы А. Сарайшықтағы «Хан моласын» іздеу және оның алғашқы нәтижелері. Марғұлан оқулары – 2022 халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 12–13 сәуір 2022 ж.). -Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2022. -35 б.
5. «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы» РМҚК архивінен
6. Ахметова У.Т., Тұрарұлы А., Жұмабаев А.Ж. (2022). 2021 ж. ортағасырлық Сарайшық қаласында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары // -Қазақстан археологиясы. -2022. -№2 (16), 111–120 б.
7. Ахметова У.Т. BR10164208 «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» ғылыми жобасының 2022 жылға арналған жылдық есебі (аралық есеп). Ғылыми жетекшісі У.Т. Ахметова. – Сарайшық: «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы, 2022. – 191 б.

Абильмаликов Куаныш
Кабдулович
магистр исторических наук

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПОЛЕВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ПОСЕЛЕНИИ БОТАЙ В 2023 ГОДУ

Подготовка к полевому сезону и сотрудничество со сторонними организациями.

С 20 мая по 18 июня в составе Ботайской археологической международной экспедиции принимали активное участие студенты Кокшетауского университета имени Ш.Уалиханова по специальностям «История и религиоведение», «История и География», «Научная История». И 20 мая 2023 г. научными сотрудниками Ботайской международной археологической экспедиции начаты археологические полевые исследования на энеолитическом поселении Ботай. Всего было привлечено более 100 студентов исторической специальности.

С 1 августа в составе Ботайской археологической международной экспедиции участвовали сотрудники Экзетерского университета Великобритании – доктор археологических наук, профессор, археозоолог Алан Оутрам, вместе со студентами и магистрантами исследовали остеологический материал с поселений Ботай и Красный Яр прошлых лет и полевого сезона 2023 года. Результаты исследований представлены в разделе «Лабораторный анализ».

В августе также активное участие в работе экспедиции доктор исторических наук, профессор археологии Плешаков А.А. с Северо-Казахстанского университета имени М.Козыбаева. Цель сотрудничества заключалась в трассологическом исследовании орудий труда с поселений Ботай и Красный Яр. Результаты исследований будут представлены также в Разделе «Лабораторный анализ».

Археологические рекогносцировочные исследования

Энеолитическое поселение Ботай находится в 5 км. южнее железнодорожного разъезда Ботай, и в 1,5 км. от с. Никольское, в Айыртауском районе Северо-Казахстанской области. Памятник обнаружен археологами Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1980 г. в ходе разведочной работы на берегу реки Иман-Бурлук (Зайберт В.Ф., Плешаков А.А., Зданович Г.Б.) с зафиксированными 56 четкими очертаниями жилищных впадин. На данный момент геомагнитные исследования показали наличие более 250 жилищных ям и впадин.

Памятник энеолита – Ботай, в основной части отлично сохранен, большая часть жилищных конструкций и ям находилась на береговой зоне реки Иман-Бурлук. Паводковые и талые воды, ветровая эрозия с 1980 г.

разрушили 3000 кв.м. культурного слоя памятника. В 2004 г. площадь разрушающейся части памятника составила уже 4000 кв.м.

Археологический раскоп 2023 г. был разбит в центральной части памятника Ботай, рядом с раскопом 2022 года с целью методического и планомерного изучения памятника. Одной из задач ставилось обнаружение погребений ботайского человека, потому что более ранние погребения показали наличие останков в жилищных конструкциях.

Первым этапом археологических исследований стало прокладывание разведочного шурфа и бурение на межжилищном пространстве с целью определить место для будущего раскопа. Проанализировав отчеты прошлых лет, была составлена карта прошлых археологических раскопов, с целью определения расположения будущего раскопа.

После разбивки археологического раскопа были проведены нивелировочные работы по определению неровностей местности, залегания уровня жилищной впадины.

Раскоп 2023 г. планиграфически охватывает два контура жилищной впадины. Жилищная конструкция получила условное обозначение – Жилище I и Жилище II. Диаметр Жилища I составляет 8,5 метров и расположено в квадратах А-С-I-III, диаметр Жилища II составляет 5,3 м. и расположен в квадратах С-III, D-II-III.

Изначально было заложено 8 квадратов (7 по 16 кв.м и 2 по 8 кв.м.), но дальнейшее изучение раскопа показало наличие еще одной впадины жилищной и было принято решение расширить археологический раскоп. И общая площадь раскопа составила 152 кв.м., Каждый квадрат имеет буквенно-цифровое обозначение – А, В, С, D - I, II, III.

Археологические исследования проводились по классической методике исследований. Культурный слой снимался по 5-10 см. В межжилищном пространстве культурный слой снимался по 10 см., затем просеивался с помощью сеточных носилок. В жилищном пространстве культурный слой снимался по 5 см., затем также просеивался с помощью сеточных носилок. Археологические находки фиксировались строго по квадратам и уровням залегания. Затем находки заносились на карту-план раскопа. Более мелкие находки, относящиеся к отходному производству (отщепы, сколы, фрагментированные кости) обозначались как скопления.

Культурный слой начинается сразу с уровня 0-10 см., т.е. с дернового слоя, что говорит о постепенном смещении культурного слоя и выхода наружу археологического материала. На первом дерновом уровне были найдены первые находки из каменного инвентаря, чаще всего встречались сколы, бифасиальные обломки, отщепы без ретуши и с ретушью.

В квадрате А-I, в северо-западной части на уровне 30 см. находилась прямоугольная выкладка из камней естественного происхождения. Изначально предполагалось, что выкладка камней имеет характер десткого погребения, но дальнейшее изучение показало отсутствие каких либо

находок под камнями. На верхних слоях каменной выкладки было обнаружено большое количество расщепленных костей. Возможно выкладка использовалась в качестве зоны для приема пищи или раскалывания костных останков с целью извлечения костного мозга.

Остеологический материал начинает идти с уровня 10-20 см., в квадрате В-III, на глубине 20 см. в юго-восточной части квадрата было обнаружено скопление костей, но на хозяйственную яму это не было похоже. Большая часть костей расщеплена и обожжена. Также в межжилищном пространстве квадрата найдены 8 фрагментов керамики. В целом в каждом квадрате было обнаружено большое количество костей.

В квадрате А-II на глубине 30-40 см. найдено 8 скребков и каменных ножей из яшмокварцита. В северо-восточном углу квадрата В-I найдены 3 обломка наконечника стрелы, обработанных мелкой отжимной ретушью. В северо-западном углу на межжилищном пространстве квадрата также обнаружены 3 фрагмента керамики на глубине 10-20 см. Определить форму сосуда по фрагментам очень сложно, предполагается что это осколки нескольких разбитых сосудов, которые выбросили из жилища. В квадрате А-II на глубине 30-40 см. в жилищном пространстве извлечено 3 фрагмента наконечника стрелы, 5 фрагментов керамики, скребки и отщепы. В общем культурный слой достигал 110 см. в глубину на жилищном пространстве, и до 90 см. в межжилищном пространстве.

Все археологические находки прошли системный, сравнительный и типологический анализ, была проведена классификация археологических орудий труда. Также составлена коллекционная опись археологических находок, включающих каменный и кремневый инвентарь, костяные орудия труда и фрагменты керамики. В коллекционную опись не вошли остеологические материалы, по просьбе приглашенных археозоологов, потому что с ними будет продолжена работа на следующий год.

Топография и природные условия

В ходе археологических раскопок проводились топографические работы, связанные с изменениями топографии, расширением лесного массива, изменением границ поселения Ботай, который постепенно разрушается в южной береговой части в результате обрушения оврага. Более ранние геодезические замеры и топографические работы, проведенные в 2008 г. показали, что площадь памятника Ботай сначала составляла 15-20 га, затем была увеличена до 30 га.

В 2020 г. НГК «Казгеологией» проводились геодезические исследования по определению охранных границ памятника Ботай и было определена площадь памятника в 40 га с ценным культурным слоем.

Топографическая карта показывает, что энеолитический памятник Ботай расположен между рекой Иман-Бурлук, правый приток р. Ишим, на южной границе, с лесными околками Кокшетауского национального парка

на севере и востоке, и открытым степным пространством на западе. Такое расположение местности позволяло заниматься одновременно коневодством, рыболовством, охотой и собирательством. Природно-климатические условия были схожи с окружающей средой в древности. Только в IV тысячелетии до н.э.

На территории памятника расположено два невысоких вытянутых естественных холма с максимальным диаметром в 50 м., на поверхности, которых визуальнo фиксируются не изученные жилищные конструкции. В центральной части поселения идет грунтовая дорога которая разделяется на несколько направлений. Между двумя центральными грунтовыми дорогами, расположен невысокий холм, на котором фиксируется 12 неизученных жилищных впадины.

На северном холме также визуальнo наблюдаются жилищные впадины, но в 2013 г. были проведены раскопки «кумысханы» и в 2021 г. там было реконструировано ботайское жилище открытого типа с загонem для лошадей. В центральной части расположено еще три реконструированных жилища. В 2022 году РГКП «КазРеставрация» реконструировала два ботайских жилища, соединенных крытым переходом. В 2023 году рядом с двумя жилищами силами музея-заповедника «Ботай» было реконструировано еще одно жилище.

Археологическое поселение локализуется, на наклонной выровненной площадке правого обрывистого берега реки Иман-Бурлук. Площадка памятника сложена зеленовато-светло-серыми и зеленовато-желто-коричневыми (бурыми) плотными тонкозернистыми глинами, способными при выветривании давать тонкоплитчатые отдельности. На коре выветривания располагаются четвертичные суглинки и глины. Мощность по склону увеличивается от 20-30 см до 2-3 м у речного обрыва. В пределах поселения, вследствие высокой плотности жилищных впадин, повсюду распространен культурный слой. Речной обрыв крутой и склоны подвержены разрушению.

Поселение Ботай, согласно геологической структуре, расположено на речной террасе со следующими отложениями:

0-2 метра – голоценовые отложения лессовидного суглинка и супеси;

2-6 метра – четвертичные светло-коричневые глины;

6-18 метров – третичные отложения глины и песка.

Речная зона поселения содержит каменные породы из плиточника, видов песчаника, речной гальки, яшмокварцита, гранитных пород, сланца. В стратиграфическом разрезе можно наблюдать дерновый слой до 20 см., далее светло-коричневые и коричневый суглинок до 60-80 см..

Травянисто-растительный покров на поселении Ботай представлен многолетними растениями и луговой травой – тысячелистник, чабрец, подорожник, степной ковыль, типчак, дикая земляника, полынь, ирис

людовика, ромашки. Из крупных растений на территории поселения Ботай растут сосна обыкновенная, береза, речная ива.

Планиграфия и описание жилищных конструкций

Планиграфическая ситуация показывает наличие двух жилищных впадин разного диаметра – Жилище I и Жилище II. Во время раскопок 2023 г. проводилась нивелировка и замеры перепадов поверхности. В 1980 г. была установлена нулевая точка, от которой опирались при нивелировке раскопа Нулевая точка в значении нивелира отталкивалась от 114 см.

Неровная поверхность раскопа показывает, что жилищная впадина Жилища I является более глубокой по сравнению с Жилищем II. Жилище I не подвергалось перестройке в более позднее время, и относится к среднему периоду существования Ботайской культуры. Поверхность жилищной впадины варьировалась от +7 до +27 см. от уровня нулевой точки. Неровности поверхности Жилища II варьировались по уровню от +16 до +27 см. от нулевой точки.

Жилище I. Жилище I находится в квадратах А-В-С-I-II-III, в центральной части раскопа. В квадрате В-II жилищное пространство занимает всю территорию. В квадратах А-I-II-III, В-I жилищное пространство занимает больше половины квадрата. В квадратах

Мощность культурного слоя достигает 110 см. Поверхность пола в жилище слегка углубленное в центре, углубление начинается с 90 см., углубление в диаметре составляет 4,8 метров. Жилище I отличается от Жилища II площадью жилищного пространства из темно-гумуссированного заполнения и менее глубоким культурным слоем. Изначально выдвигалась версия о том, что в квадратах С-I-II-III на глубине 30-40 см. фиксируется крытый переход к другому жилищу, которое расположено за пределами раскопа. Но более глубокое изучение показало наличие более маленького жилища, которое начали копать в 2000-х годах под руководством Тюлебаева А.Ж.

В Жилище I был обнаружен один очаг в квадрате В-II, с толщиной очажной зоны в 1 см. В очажной зоне были обнаружены мелкие следы от розжига костра в виде, мелких фрагментов древесного угля. Слабый уровень толщины зольника дает возможность предполагать, что в жилище очаг разжигали не так часто, и в основном для обеспечения теплом. Очаг расположен ближе к выходу, который был направлен на восток. Ширина входной группы составляет 1,5 метра. Первые очертания жилищной впадины были зафиксированы на глубине 26 см., вторая линия очертаний жилищной впадины зафиксирована на глубине 50 см., третья линия границы жилищной ямы на уровне 90 см. Чаще всего очертания на глубине 90 см. показывают границы жировых отложений при резке и готовке мяса в центре жилищной конструкции. Но в данном случае очертания показывают углубление жилищной впадины с очажной зоной, которая использовалась

для воспроизводства тепла, и места для обогрева. Слабый жировой слой показывает, что Жилище II использовалось как место приготовления пищи.

Жилище II. Жилище II расположено в квадратах С-D-II-III в восточной части раскопа и занимает меньше половины пространства квадратов. Южная граница жилища не была полностью до конца раскопана. Культурный слой Жилища II достигает 110 см., первые очертания жилищной впадины были обнаружены на глубине 26-30 см. вторые линии границ впадины на глубине 60 см. На уровне 90 см. округлые очертания в Жилище II содержат большой жировой слой земли, что дает предполагать о том, что оно чаще использовалось как место для приготовления пищи. Зольник располагался в центре жилища, и достигал более 2 см. в толщину. Границы Жилища I и Жилища II пересекаются друг с другом, возможно они имели общее хозяйственное пространство. Входная группа также была направлена на восток, ширина входной группы составляла около 1 метра. Жилище II использовалось часто в качестве кухни, это подтверждают большое количество фрагментов керамики в жилищном пространстве, ножи, скребки и скребла. В Жилищах I и II отсутствуют столбовые ямы и подпорки для жилищных конструкций, которые наблюдались у более ранних жилищных строений ботайцев.

Межжилищное пространство. Межжилищное пространство характеризуется отсутствием хозяйственных ям вокруг жилищ. Большая часть фрагментированного остеологического материала просто разбросана вокруг жилищ. В квадрате А-I кости животных, преимущественно лошади были разбросаны сверху на каменном выступе в виде буквы П., с каменными скоплениями рядом находилась очажная зона с толщиной зольника в 1 см. Остеологический материал находился на глубине 26-40 см. Очажная зона №1 в диаметре составляла более 50 см. на глубине культурного слоя в 40 см.

Остеологический материал также встречается в разбросанном виде в квадрате А-III, но также не фиксируется хозяйственной ямы. Наиболее интересным является межжилищное пространство в квадрате В-III, где исследуемые британскими учеными на глубине залегания культурного слоя в 40 см. были обнаружены три головы лошади, которые не были положены в хозяйственную яму. Но были расположены в ритуальном порядке – один череп лошади лежал головой вниз, второй череп был расположен сверху. Третий череп располагался в 30 см. от них поперек северной линии бровки. Рядом с ритуальным расположением черепов лошади находится Очаг №2 диаметром 70 см. с вытянутой продолговатой формой. Рядом с очагом было обнаружено 8 фрагментов керамики и фрагментированные кости лошади, а также диких животных.

Очаг №3 расположен в квадрате D-II, в северной его части. Диаметр очажной зоны составляет 47 см. рядом с очагом №3 были извлечены

костяные орудия – в виде проколов, фрагменты керамики и костей лошади. Очаг находился на глубине залегания культурного слоя в 40 см.

Список литературы

1. Anthony D. W., Brown D. R. The origins of horse-back riding // *Antiquity*. 1991. V. 65. № 246. P. 22-37.
2. Anthony D., Brown D. Bit Wear, Horseback Riding and the Botai Site in Kazakhstan // *Journal of Archaeological Science*. - New York, 1998. - 25 (4). - P. 331-347.
3. Levine M., Kislenko A. New Eneolithic and Early Bronze Age Radiocarbon Dates for North Kazakhstan and South Siberia. In the book: Katie Boyle, Colin Renfrew & Marsha Levine. *Ancient Interactions: East and West in Eurasia*. Cambridge: McDonald Institute Monographs, 2002. - P. 131-134.
4. O'Connell T., Levine M., Hedges R. The importance of Fish in the Diet of Central Eurasian Peoples from the Mesolithic to the Early Iron Age // *Prehistoric steppe adaptation and the horse*. Cambridge: McDonald Institute of Archaeological Research. 2003. P. 253-268
5. Sandra O. A Model for Incipient Horse Domestication Based on the Eneolithic Botai Culture and Modern Kazak Pastoralism. Paper delivered at the 62nd Annual Conference of the Society for American Archaeology, Nashville, 1997. - 147 p.
6. Ахинжанов С.М., Макарова Л.А., Нурумов Т.Н. К истории скотоводства и охоты в Казахстане (по остеологическому материалу из археологических памятников энеолита и бронзы). - Алма-Ата: Ғылым, 1992. - 218 с.
7. Белецкая Н.П. О геоморфологии Северо-Казахстанской области // *Вопросы региональной географии Казахстана*. - Алма-Ата: Изд-во КазПИ, 1983. - С. 59-63.
8. Воробьев В.М. Некоторые вопросы изучения мезолитических рубящих орудий // *Советская археология*. - 1979. - № 3. - С. 35-47.
9. Гайдученко Л. Л. Композитная пища и освоение пищевых ресурсов населением Урало-Казахстанских степей в эпоху неолита - бронзы // *Археологический источник и моделирование древних технологий: труды музея-заповедника Аркаим*. Челябинск, 2000. с. 150-169.
10. Гайдученко Л.Л. Домашняя лошадь и крупный рогатый скот поселения Кожай I // *Калиева С.С. Поселение Кожай I. Приложение 5*. - Алматы: Институт археологии им. А.Маргулана, 1998. - С. 234-254.
11. Гайдученко Л.Л. Неолитическая стоянка Телектес в Павлодарской области // *Советская археология*. - 1979. - № 2. -С. 235-239.
12. Гайдученко Л.Л., Калиева С.С., Логвин В.Н. О хозяйстве энеолитического населения Тургайского прогиба // *Вопросы археологии*

Центрального и Северного Казахстана. - Караганда: Изд. КарГУ, 1989. - С. 27-33.

13. Даниленко Т.А. Костяной инвентарь поселения Ботай // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья: Межвуз. сб. - Челябинск, 1985. - С. 34-47.

14. Евдокимов В.В. Раскопки в Кустанайской области // Археологические открытия-1976. - М.: Наука, 1977. - С. 510.

15. Ермолова Н.М. Остатки млекопитающих из поселения Ботай (по раскопкам 1982 г.) // Проблемы реконструкции хозяйства и технологий по данным археологии: Сб. науч. тр. - Петропавловск, 1993. - С. 87-89.

16. Зайберт В. Ф. Исследования в Северном Казахстане // Археологические открытия-1980. - М., 1981. - С. 435-136.

17. Зайберт В. Ф., Даниленко Т.А., Горбунов В.С. К вопросу о реконструкции элементов конской сбруи по материалам энеолита-бронзы Урало-Казахстанской лесостепи // Археология Волго-Уральских степей. - Челябинск, 1990. - С. 61-65.

18. Зайберт В.Ф. Основные направления и принципы палеомоделирования хозяйственных и производственных систем древности // Проблемы реконструкции хозяйства и технологий по данным археологии. - Петропавловск, 1993. -С. 3-9.

19. Зайберт В.Ф. Поселение Ботай и задачи исследования энеолита Северного Казахстана // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья: Межвуз. сб. - Челябинск, 1985. - С. 3-17.

20. Зайберт В.Ф. Энеолит Урало-Иртышского междуречья. - Петропавловск, 1993. - 246 с.

21. Зайберт В.Ф., Мартынюк О.И. Керамические комплексы энеолитического поселения Ботай // Краткие сообщения Института археологии, 1984. - Вып. 177. - С. 81-90.

22. Зайберт В.Ф., Тюлебаев А.Ж., Задорожный А.В., Кулаков Ю.В. Тайны древней степи (Исследования поселения Ботай в 2004-2006 гг.). - Кокшетау: Издат. центр Кокшетауского университета, 2007. - 163 с.

23. Зайтов В.И. Каменные перфорированные диски поселения Ботай // Российская археология. - 1992. - № 2. - С. 136-146.

24. Зайтов В.И. Развитие каменной индустрии в эпоху неолита-энеолита на территории Северного Казахстана: Автореф. дис... канд. ист. наук. - Л., 1988. - 26 с.

25. Зайтов В.И. Характеристика каменных орудий поселения Ботай // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья: Межвуз. сб. - Челябинск, 1985. - С. 17-33.

26. Иванов И.В. Особенности изучения природных условий степной зоны в голоцене // Известия Академии наук СССР / Сер. геогр. Вып. 2. - М., 1983. - С. 17-24.

27. Калиева С. С, Логвин В. Н. Скотоводы Тургая в третьем тысячелетии до нашей эры. Кустанай, 1997. 179 с.
28. Калиева С.С. К проблеме культурной атрибуции энеолитических памятников Тургая III тыс. до н.э.// Маргулановские чтения. 1990 г.: Сб. материалов конф. - Ч. I. - М., 1992. - С. 54-59.
29. Калиева С.С. Клад Аксу в Степном Притоболье // Советская археология. - 1988. - № 3. - С. 240-243.
30. Калиева С.С. Поселение Кожай 1. - Алматы: Институт археологии им. А.Маргулана, 1998. - 255 с.
31. Калиева С.С. Энеолит Тургайского прогиба: Автореф. дис... канд. ист. наук. - Л., 1990. - 18 с.
32. Кисленко А.М. Опыт реконструкции энеолитического жилища // Проблемы реконструкции хозяйства и технологий по данным археологии. - Петропавловск, 1993. - С. 117-137.
33. Кисленко А.М. Раскопки поселения Рощинское // Археологические открытия-1983. - М., 1984. - С. 511.
34. Косинцев П.А., Варов А.И. Костные остатки из поселения предандроновского времени Сергеевка // Проблемы реконструкции хозяйства и технологий по данным археологии. - Петропавловск, 1993. - С. 153-165.
35. Кузьмина И.Е. Лошади Ботая // Проблемы реконструкции хозяйства и технологий по данным археологии: Сб. науч. тр. - Петропавловск, 1993. - С. 178-188.
36. Кукушкин И.А., Кукушкин А.И., Тулеуов Т.С. Археологическая карта Осакаровского района Карагандинской области. Караганда. 2013. 137 с.
37. Кукушкин М.А., Кукушкин А.И., Шашенов Д.Т., Елибаев Т.А., Дмитриев Е.А. Археологическая карта Нуринского района Карагандинской области. Караганды. 2016. 141 с.
38. Логвин В. Н., Калиева С.С., Гайдученко Л.Л. О номадизме в степях Казахстана в III тыс. до н. э. // Маргулановские чтения. Материалы конф. - Алма-Ата, 1989. - С. 78-81.
39. Логвин В.Н. Работы в Наурзумском заповеднике // Археологические открытия-1978. - М.: Наука, 1979. - С. 537-538.
40. Логвин В.Н. Работы Тургайского музея // Археологические открытия-1975. - М.: Наука, 1976. - С. 521-522.
41. Логвин В.Н. Работы Тургайской экспедиции // Археологические открытия-1980. - М.: Наука, 1981. - С. 439-440.
42. Логвин В.Н. Энеолитические находки у села Ливановка // Советская археология. - 1988. - № 4. - С. 232-234.
43. Логвин В.Н. Энеолитические памятники р. Каинды // Вопросы археологии Урала. - Свердловск, 1981. - С. 74-77.
44. Логвин В.Н., Калиева С.С. Терсекские памятники Тургайского прогиба // Древние культуры Северного Прикаспия. - Куйбышев, 1986. - С. 57-80.

45. Логвин В.Н. Неолит и энеолит степного Притоболья: Автореф. дис... канд. ист. наук. - М., 1986. - 26 с.
46. Макарова Л. А., Нурумов Т.Н. К проблеме коневодства в неолите-энеолите Казахстана // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. - Алма-Ата: Наука, 1989. - С. 122-149.
47. Мартынюк О.И. Керамика поселения Ботай // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья: Межвуз. сб. - Челябинск, 1985. - С. 59-72.
48. Матюшин Г.Н. К проблеме энеолита Южного Урала // Проблемы хронологии и культурной принадлежности археологических памятников Западной Сибири. - Томск: Изд-во Томского университета, 1970. - С. 52-68.
49. Махмутова К.С. Разведочные работы на Тоболе // Археологические открытия-1979. - М.: Наука, 1980. - С. 436-437.
50. Мерц В.К. Некоторые итоги и перспективы изучения археологических памятников Павлодарского Прииртышья // Изучение памятников археологии Павлодарского Прииртышья. - Павлодар, 2002. - С.5-20.
51. Мерц В.К. Погребение каменного века и энеолитический комплекс стоянки Шидерты 3 // Изучение памятников археологии Павлодарского Прииртышья. - Павлодар, 2002. - С. 75-102.
52. Могильников В.А. Разведка по Иргизу и Тургаю // Археологические открытия-1979. - М.: Наука, 1980. - С. 437-438.
53. Мосин В.С. Энеолитическая керамика Северного Казахстана и Южного Зауралья: Автореф. дис... канд. ист. наук. - СПб., 1993. - 23 с.
54. Памятники каменного века Карагандинской области. / Управление культуры Карагандинской области. Караганда. 2009. 132 с.
55. Плешаков А.А., Зайберт В.Ф. Рубящие орудия поселения Ботай // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья: Межвуз. сб. - Челябинск, 1985. - С. 48-59.
56. Рыкушина Г.В., Зайберт В.Ф. Предварительные сообщения о скелетных остатках людей с энеолитического поселения Ботай // Бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. - Челябинск, 1984. - С. 121-136.
57. Сальников К.В. Южный Урал в эпоху неолита и ранней бронзы // Археология и этнография Башкирии, 1962. - Т. 1. -С. 16-58.
58. Тетюхин Е.Е. О так называемых «утюжках» // Маргулановские чтения. Тезисы. - Петропавловск, 1992. - С. 42-43.
59. Формозов А.А. Энеолитические стоянки Кустанайской области и их связь с ландшафтом // Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода. - М., 1950. - № 15. - С. 64-75.
60. Худяков В.В. К проблеме взаимодействия энеолитических племен Казахстанского и Урало-Поволжского регионов // Маргулановские чтения. Тезисы. - Петропавловск, 1992. - С. 46-48.
61. Чалая Л. А. Озерные стоянки Павлодарской области. Пеньки 1, 2 // Поиски и раскопки в Казахстане. - Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1972. - С. 163-181.

62. Чалая Л.А. Поздненеолитический инвентарь и хозяйство стоянки Иман-Бурлук // Археологические исследования в Казахстане. - Алма-Ата: Наука, 1973. - С. 188-203.
63. Чернай И.Л. Текстильное дело и керамика по материалам из памятников энеолита-бронзы Южного Зауралья и Северного Казахстана // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья: Межвуз. сб. - Челябинск, 1985. -С. 93-109.

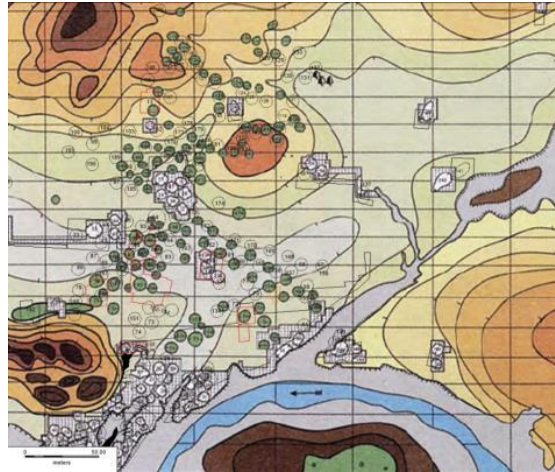

Рисунок 3. Топографический снимок поселения Ботай.

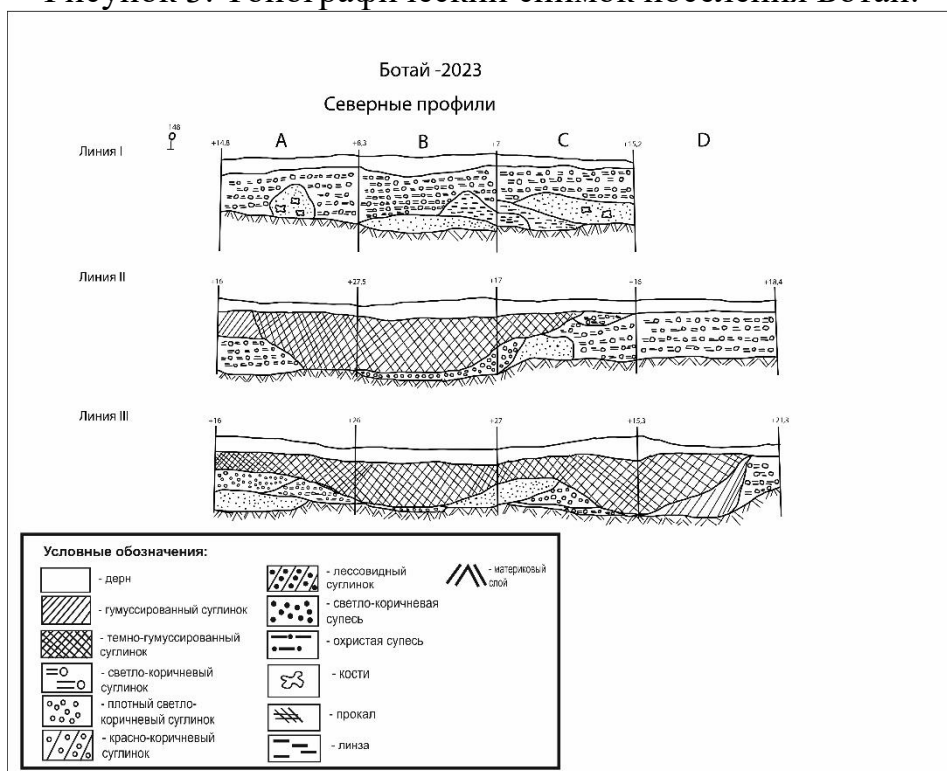
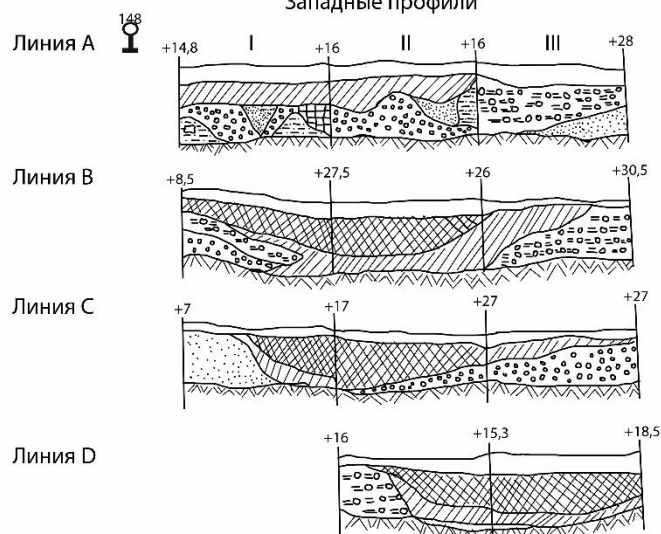

Рисунок 4. Северные профили. Ботай. 2023.

Ботай - 2023

Западные профили

Условные обозначения:

	- дерн		- гумусированный суглинок		- лессовидный суглинок		- материковый слой
	- темно-гумусированный суглинок		- светло-коричневая супесь		- охристая супесь		- кости
	- светло-коричневый суглинок		- плотный светло-коричневый суглинок		- красно-коричневый суглинок		- провал
	- дерн		- дерн		- дерн		- линза

Рисунок 5. Восточные профили. Ботай. 2023

Фото 1. Доктор археологических наук, профессор, археозоолог Алан Оутрам. Ботай. 2023.

Фото 2. Британские археозоологи. Ботай. 2023.

Фото 3. Трассологический анализ. Доктор исторических наук, профессор археологии СКУ имени Козыбаева М.К. Плешаков А.А.

Фото 4. Физическая карта Айыртауского района с указанием места поселения Ботай. Правый берег реки Иман-Бурлук. 2023.

Фото 5. Разведочное бурение. Центральная часть поселения. Ботай. 2023.

Фото 6. Нивелировка археологического раскопа. Работа со студентами Кокшетауского университета. Ботай. 2023.

Фото 7. Изначальный план раскопа. Вид сверху. После снятия дернового слоя. Ботай. 2023.

Фото 8. Разбивка раскопа. Со студентами Кокшетауского университета имени М.К.Козыбаева. Ботай. 2023.

Фото 9. Снятие дернового слоя. Дополнительные квадраты.

Фото 10. Каменная выкладка на глубине в 30 см. Квадрат А-І. Ботай. 2023.

Фото 11. Полевая камеральная лаборатория. Сейткалиева М. Ботай. 2023.

Фото 12. Полевая камеральная лаборатория. Абилямаликов К.К., Балмурзин А. Ботай. 2023.

Фото 13. Ритуальное расположение черепов лошади. Возле очажной зоны №2. Ботай. 2023

Фото 14. Выборка очажной зоны №2. Сейткалиева М. Ботай. 2023.

Фото 15. Просеивание грунта на наличие артефактов. Ботай. 2023.

Фото 16. Проверка грунта на наличие артефактов. Ботай. 2023.

Фото 17. Фрагментированный остеологический материал. Квадрат С-1.
Глубина 20-30 см. Ботай. 2023.

Фото 18. Фрагментированный остеологический материал. Квадрат С-III. Глубина 20-30 см. Ботай. 2023.

Фото 19. Фрагментированный остеологический материал. Рядом с естественной каменной выкладкой. Квадрат А-I. Глубина 20-30 см. Ботай. 2023.

Фото 20. Клиновидное орудие. Квадрат А-І. Глубина 20-30 см. Ботай. 2023.

Фото 21. Вид сверху. Уровень 90-110 см. Поселение Ботай. 2023.

Фото 22. Археологический анализ остеологического материала с поселения Ботай Шагирбаевым Мамбетом Сапарбековичем, заведующим лабораторией археозоологии Института археологии имени А.Х. Маргулана. 2023.

Мадина Мананбайқызы Ибадильдаева
«Ежелгі Тараз ескерткіштері»
тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми қызметкері
Қазақстан Республикасы, Жамбыл облысы, Тараз қаласы.
madina27.91@mail.ru

Қазақстан археологиясының зерттеу тарихы мен бүгінгі дамуы

Тарих – адамзат баласының өткенін зерттейтін, үздіксіз даму үстінде болатын ғылым. Халықсыз тарих жоқ, тарихсыз халық жоқ деген нақыл бекерге айтылмаса керек. Тарихи зерделеу арқылы тарихи сана, мәдениет, дәстүр, ұрпақтар сабақтастығы қалыптасады.

Сонау ежелгі дүниеде де тарихи әңгімелерді есіне сақтап, елге айтып отыратын адамдар болған. Қазақ халқы оларды шежіре айтушылар немесе шежірешілер деп атаған. «Шежіре» сөзі – есте сақтау, жадыдағы білім, рухани қазына дегенді білдіреді. Жазба тарихтың негізін салушы ежелгі грек тарихшысы, жиһанкезі Геродот болып есептеледі. Ол алғаш «Тарих» атты еңбек жазып, Батыс әлеміне «тарихтың атасы» деген атпен белгілі болды.

Тарих – адамзат баласының ғасырлар бойы жасаған ұлы істері мен мәдениетінің және өсіп-өнген өркениетінің жемісі. Тарихты білу – өзіңнің, ата-бабаңның жүріп өткен жолын ұғыну, оны санаға сіңіру.

Халқымыздың сан жылдық тарих қойнауынан атадан-балаға мұра болып жеткен әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, мәдениеті, тарихы баға жетпес асыл қазыналары болып саналған. Туған жерге, жаратылыс құбылыстарына, табиғатқа, қасиетті саналатын орындарға деген дүниетанымдық көзқарасы, ықыласы таңғажайып көркем болған.

Археология – тарих ғылымының ең маңызды салаларының бірі. Бұл сөз ежелгі грек тарихында кездеседі. Мысалы Платон ерте дәуірлерді археология сөзімен атаған. Ал нақты ғылым ретінде жаңа заман тарихында қалыптасып, дами бастады.

Бұл ғылым арқылы халықтың ерте замандардағы өткен тарихын, ежелгі өркениеттер, олардың эволюциялық даму үдерістері, мемлекеттер мен өркениеттер арасындағы қарым-қатынас, тау-кен өндірісі, мал және егін шаруашылығының жағдайы, сенім-нанымдары, халықтың мәдени даму ерекшелігі, ақша айналымы, мәдени қабаттардың арақатынасы және өзге де осы сияқты өзекті мәселелерді ғылыми тұрғыдан зерттеп, анықтауға болады.

Адамзат баласы тарихының 99 пайыздан астамы жазба деректер пайда болмаған ауқымды уақыт кеңістігін алып жатыр. Сондықтан аталған кезеңдегі даму тарихымызды зерделеу жолында археология ғылымының маңызы айрықша.

Археология ғылым ретінде қалыптаспай тұрып, адамзат баласының тарихы 3000 жылдан бері жалғасып келе жатыр деген түсінік қалыптасқан болатын. Өйткені бұл пікір дерек ретінде тек ауызша және жазбаша мәліметтерге, шежірелер мен аңыз-әңгімелерге негізделген.

Археология ғылым ретінде пайда болып, нақты ғылыми қазба жұмыстары басталғаннан бастап тарих ғылымында үлкен төңкеріс орын алды. Бұл жөнінде ағылшын ғалымы Вир Чайлд Гордон: «Телескоп астрономияның мүмкіндігін, ой-өрісін қаншалықты ашса археология да тарих ғылымының таным кеңістігін соншалықты кеңейтті. Егер микроскоп ірі ағзалардың ішіндегі ұсақ жасушаларды көру мүмкіндігін қалай берсе, археология да өткеніміздің түп негізіне жан-жақты көз жүгіртуге жол ашты» – деп, баға берген.

Археолог ғалымдардың Африка құрлығындағы өркениеттерде жүргізген зерттеулері адамзат баласының тарихын төрт миллион жылға дейін ұзартып тастады. Енді күллі әлем жұрты антикалық Грекия мен ежелгі Римдегі, перғауындар дәуіріндегі Мысырды, Тигр мен Евфрат өзендері арасындағы ежелгі өркениеттерді, Скиф пен Сақтар мәдениеті, Ұлы Жібек Жолы бойындағы қалалар туралы білді.

Археология тек күрекпен жер қазу емес, қазба жұмыстары арқылы анықталған тарихи жәдігерлерді физика, химия, әдебиет сынды көптеген өзге ғылымдармен салыстыра отырып зерттеу, әр түрлі дереккөздер арқылы талдауды талап етеді. Сондықтан археолог тек тарих ғылымын меңгерумен шектелмейді.

Қазақстан археология ғылымының дамуы алдымен ортағасырлық бізге жеткен жазбалар арқылы белгілі. Қазақ археологиясының қалыптасуы Ресей империясының отарлау саясатына байланысты жүргізілген. Ресей зерттеушілерінің қазақ жеріне ұйымдастырған 1733 жылғы академик Г. Ф. Миллердің бастауымен бірінші академиялық экспедициясы Қазақстандағы алғашқы археология ескерткіштері туралы мәліметтерді хабарлайды. Бұл ғылыми зерттеулердің негізгі мақсаты қазақ жерінің табиғи жер асты, жер үсті байлықтары, табиғаты, климаты, жан-жануарлары, өсімдік әлемі, жер қыртысы тағы өзге де ғылым салаларының мәліметтері қызықтырған болатын. Сонымен қатар, қазақ жерінде өмір сүрген халықтар, олардың тарихы, мәдениеті, археологиясы жөнінде көп деректер қалдырды. Ал ХІХ ғасырдың басы қазақ өлкесін зерттеумен Ресейдің Бас штабының әскери-топографиялық бөлімі (1812 ж.), тау ведомоствосы ғылыми комитеті (1834 ж.), мемлекеттік мүлік министрлігі жанындағы ауыл шаруашылығы ғылыми комитеті айналысты.

Қазан университеті қазақтардың мәдениеті мен тарихын зерттеуде, атасақ, «Торғай облысы Қостанай уезінің қазақтары», «Түркістандағы археология», «Қазақтардың этнографиялық очеркі» сынды ғылыми мақалаларды көптеп жариялады.

Қазақ жерін Николай Петрович Рычков, Пётр Иванович Шангин, Григорий Иванович Спасский, Василий Васильевич Радлов, Пётр Иванович Лерх, Василий Владимирович Бартольд, Николай Николаевич Пантусов, Василий Андреевич Каллаур, Григорий Михайлович Пацевич, Таисия Николаевна Сенигова сынды ғалымдар зерттеп, өз еңбектерін қалдырды.

Қазақстанда да археология ғылымының дамуы ХХ ғасырдың басында басталды. Қазақ археологиясының сапалық деңгейде биікке шығуына Әлкей Хақанұлы Марғұлан еңбегі орасан. Әлкей Хақанұлы Марғұлан тарих, археология, этнография, әдебиет, өнер (қолданбалы және сәулет өнері) және металлургия саласына қатысты 300-ден астам ғылыми-зерттеу жұмыстары, 100-ден астам энциклопед. мақалалар жазды, сонымен қатар қазақстандық этнографтардың, археологтардың, тарихшылардың бірнеше буынын даярлады. 1991 жылы Қазақстан Ұлттық ғылым академиясының Тарих, археология және этнология институтындағы археология орталығының негізінде Марғұлан атындағы Археология институты құрылды.

Кемал Ақышұлы Ақышев, Мадияр Елеуов, Әбдіманап Медеуұлы Оразбаев, Хасан Алпысбаев, Мир Қасымұлы Қадырбаев, Сержан Ақынжанов, Карл Молдахметұлы Байпақов сынды ғалымдардың қосқан үлесі айрықша. Бұл ғалымдар қазақ жеріндегі тарихи ескерткіштер, қорымдар, мәдени қабаттарды зерттеп, отандық тарихтың хронологиясын ерте замандарға дейін соза білді.

Кеңестік заманда Қазақстан археологиясы үлкен жұмыс жасады. Білікті археолог-ғалымдардан құралған экспедициялардың кешенді зерттеуі нәтижесінде Есік қорғанынан табылған Алтын адам, Отырар қалашығының орны, Тамғалы петроглифтері, Берел қорғандары, Беғазы-Дәндібай мәдениеті, Ботай ескерткіштері, Ақыртас сарай кешені т.б. тек Қазақстанның емес әлемдік деңгейдегі аса құнды археологиялық мұралардың қатарына енді.

Тәуелсіздік жылдары отандық археологтар палеолит дәуіріне жататын құнды жәдігерлерді, шеберхана өнімдерін ғылыми айналымға енгізіп, Қазақстан жеріндегі адамдардың өмір сүру тарихын шамамен 1 миллион жылға дейін ұзартты. Зерттеу жұмыстары нәтижесінде бүгінгі Қазақстан жерінде көшпелілердің мал және егін шаруашылығының өркен жайғаны дәлелденіп, ғылыми айналымға енгізілді. Ұлы Жібек Жолы бойындағы қалашықтар тарихы зерделеніп, Қазақстанның әлемдік тарихтағы тарихи орны айқындалды.

Ендеше көне Тараз шаһарының тарихын зерттеуде үлес қосқан ғалымдардың еңбектеріне жеке-жеке тоқтала кетсек: алғашқылардың бірі болып, 1867 жылдары қаланы П. П. Лерх зерттесе, 1864 жылдары алғаш В. Каллаур «План крепости Аулие-ата» деген қала жоспарын жасап, өзінің қала туралы ой-тұжырымдарымен бөліседі. Одан кейін В.Лаврентьев «Схема бугров в черте города Аулие-ата» деген жазбасын жазады. Осы

жазда Тараз айналасындағы 50-ден астам (қала типтес) төбешіктер келтірілген. 1890 жылы шығыстанушы Е. Ф. Каль Әулие ата уезінің ескерткіштеріне зерттеу жүргізіп, қорғандар мен көптеген күзет мұнаралары туралы құнды деректер мен мәліметтер жинайды. Бірақ, осы Тараз қаласының дәл орнын табу қиындыққа соғып, әркім әртүрлі болжамдар айта бастайды. 1893–1894 жылдары Талас өңіріндегі қалаларды зерттеген шығыстанушы В. В. Бартольд ортағасырлық Тараз қаласының орны Әулие-ата қаласының орнында деп өзінің алғашқы тұжырымын жасайды. Бартольдтың ұсынысы бойынша 1927 жылы М. Массон Тараз қаласына археологиялық қазба жұмыстарын жүргізеді және тарихи деректер арқылы көне қаланың орнын дәл осы Әулие ата қаласының орнында екенін анықтайды. Одан кейінгі қазбалық зерттеуді 1936–1939 және 1979 жылдары Н. А. Бернштам бастаған археологиялық топ жүргізеді. Соғыс жылдарындағы осы ғылыми қазба зерттеудің барысында көптеген көне жәдігерлер мен өте керемет сәулет өнерінің бірі – Тараз моншасы табылады. Қаладан моншаның табылуы – Еуропалық ғалымдар үшін күтпеген әрі тосын жағдай болды. Себебі, олар көшпелі санайтын түркі халықтарының қала мәдениетін дамытқаны былай тұрсын, жанға шуақ сыйлайтын моншаның денсаулықты күтудің тазалық көзі екенін сонау ерте дәуірде-ақ білгеніне қайран қалғанын жасыра алмай таң қалысқан-ды. Нағыз мәдениеттің Түркі халықтарында жатқанына осы монша көздерін жеткізді. Сонда да мұндай ірі мәдениетті Түркі халықтарына қимаған орыс ғалымдары қаладағы мұндай өркениетті Парсылық, яғни үнді-иран өркениетіне теліп бағуға тырысты. Әйтсе де, ол шындықты жасыра алмай, қазіргі күні бұл мәдениет Түркі елдерінің жемісі екені нақтыланды.

Ежелгі Тараз қалашығында біраз жылдан бері археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп, мыңдаған құнды жәдігер табылған. Ол дүниелер талай жылғы тарих жайлы тың мәлімет алып, бәймәлім болып келген жәйттардың бетін ашуға мүмкіндік бермекші. Негізінде, археологтар көне қалашықтың орнын алғаш 1890 жылы зерттеп бастаған. Бірде тоқтап, сосын қайта жалғасқан жұмыстар жалпы алғанда 24 жылды құрайды. Ал 2011–2017 жылдардан бері мамандар шаһарды жіті зерттеуге мықтап кірісті. Осы уақытқа дейін бұл маңнан 50 мыңнан астам түрлі заттар мен бөлшектер табылған. Құнды да бірегей жәдігерлер табылуының нәтижесінде Елбасымыз Н. Ә. Назарбаев Қазақ хандығының 550 жылдық мерейтойы қарсаңында «Көне Тараз» музейін салтанатты түрде ашып, табылған жәдігерлер сонда орналастырылды.

Жәдігерлерге қарап, кешегі ата-бабаларымыздың кім болғанын, қандай өнерді меңгергенін, болмыстың қандай заңдылықтарын игергенін, олардың әсемдік пен сұлулыққа деген көзқарасы қандай деңгейде болғанын анық, айқын сеземіз, сезіп те отырмыз. Сонымен қатар қазіргі президентіміз Қ. К. Тоқаевта 2019 жылы «Көне Тараз» ашық аспан астындағы археологиялық саябаққа келіп, Ежелгі Тараз қалашығының тарихы мен

жәдігерлерімен танысуының өзі «Ежелгі Тараз ескерткіштері» тарихи-мәдени қорық-музейі үшін үлкен мәртебе.

Қорыта айтқанда, археология ғылымында қазақстандық ғалымдардың атқарған еңбегі зор. Сонымен қатар, ғалымдарымызды әлі де көптеген маңызды жұмыстар күтіп тұр. Бұл ретте, мемлекеттік деңгейде осы бағыттағы ғылыми зерттеу жұмыстарын қолдау, тарихи орындарды барынша қорғау саясаты қарқынды жалғасқаны жөн. Сондай-ақ, тарихи орындарды ішкі және сыртқы туризмнің ошағына айналдыра алсақ, бұл экономикалық тұрғыдан да, идеялық-имидждік тұрғыдан да берері көп іс болмақ.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Байпаков К. М., Таймагамбетов Ж. К. «Археология Казахстана: Учебное пособие для студентов вузов», Алматы: Қазақ университеті, 2006, 355 с.

2. «Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстан археологиясы: қорытындылары мен келешегі» Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына және ҚРБҒМ ҒК Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының 20 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары, Алматы: 2011, 9 б.

3. Волин С. Л. Талас өзені аңғары мен оған жанама алқаптар туралы араб деректерінен мағлұматтар, 84 б.

4. Каллаур В. Әулие атадан батысқа қарай Шымкент уезінің шекарасына жүрген ескі Керуен жолындағы Әулие-ата уезінің ежелгі қоныстары. ПТКЛА ІҮ том, 1899, 53 б.

5. Лаврентьев В. Әулиеата қаласының шеңберінде жатқан төбелердің қысқаша тізімі. Ташкент, 1900. 39–45 бб.

6. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии М.1968, 33 с.

Конференцияға қатысушының өтініш үлгісі

Аты-жөні (толық)	Мадина Мананбайқызы Ибадильдаева
Мекеменің аты (толығымен)	«Ежелгі Тараз ескерткіштері» тарихи-мәдени музей-қорық
Қызметі	Ғылыми қызметкер
Баяндама (мақала) тақырыбы	Қазақстан археологиясының зерттеу тарихы мен бүгінгі дамуы
Ғылыми дәрежесі	«Әлеуметтік-мәдени қызмет көрсету» мамандығы бойынша ғылым магистрі
Байланыс телефоны	87786020403, 87056152375
Электрондық почта	madina27.91@mail.ru

Түркістан облысы
«Ұлы Дала Елі орталығының»
жоғарғы ғылыми қызметкері
Данияров Бақыт Тілеуқабылұлы
Нәзір Төрекұлов музейі филиалының
меңгерушісі Жексенбаев Омар Абдуллаұлы

Қазақтардың дәстүрлі қару-жарақ жасау өнері.

Қазақ қару-жарағының зерттелуі ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда әртүрлі мақсаттармен Қазақстанда болып, қазақтың тұрмыс салтын зерттеген орыс және еуропа зерттеушілері П.И.Рычков, Дж. Кестль, Т.Аткинсон, П.С.Паллас, И.Г.Георги, И.И.Фальк, В.В.Радлов, А.И.Левшин, С.Б.Броневский, Б.Залесский және т.б. зерттеулерінде қазақ халқының қару-жарағына қатысты маңызды этнографиялық мәліметтер жинақталды. Бірақ, бұл авторлар көбіне қазақтар қолданған қару-жарақ түрлерін жалпы сипаттаумен ғана шектелді.

Қазақ қаруын шын мәнісінде этнографиялық тұрғыдан алғашқы зерттеушілердің бірі қазақтың тұңғыш ғалымы Ш.Уәлиханов еді. Дәстүрлі қоғамда өмір сүріп, соның бел ортасында өскен Шоқан өз еңбектерінде қазақтың дәстүрлі қару-жарағын зерттеудің басты бағыттарын анықтап, методикалық негізін салып кетті деуге болады. Оның «Вооружение киргизов в древние времена и их военные доспехи» атты зерттеуінде және басқа еңбектерінде ХVІІІ-ХІХ ғғ. қазақтың суық және от қаруының түрлері, олардың типтері, жасалу технологиясы, қазақ тіліндегі дәстүрлі кәсіби атаулары, олардың қолданылуы, қазақ халқының қару-жарақпен байланысты салттары, ырымдары туралы мәселелер көтеріледі және сол кездегі қолданыста болған нұсқалардан тікелей салынған суреттерін де береді [1]. Қазақ ғалымының еңбектерінің ғылыми құндылығы да осында. Өкінішке орай, бұл мәселелердің көпшілігі ғылымда өз жалғасын таппай, қазақ қару-жарағы тек бір аспектіде ғана, дәлірек айтқанда әскери істің бір бөлігі ретінде ғана қарастырылып келді.

Қару-жарақ жасау өнері қазақтардың қару-жарақ жасау ісінің дамуын жетік көрсете алады. Дәстүрлі қару-жарақ жасау өндірісінде қолданылатын материалдар және технологиялар осы өнердің технологиялық процесін әр қырынан сипаттауға арналған. Қазақтардың қару-жарақ жасауға қолданған материалдары өздерінің мал шаруашылығынан алынатын өнімдер және Қазақстан аумағында өндірілетін шикізаттар мен табиғи материалдар — тері, сүйек, мүйіз, тарамыс, қара және түсті металдар, асыл тастар. Бұл материалдар физикалық қасиеттерімен өңделу технологиясына сәйкес қарудың түрлі функционалдық, конструктивтік бөліктері мен элементтерін жасауға пайдаланылды.

Қару - жаракты дайындау әдістерінің негізгі түрлері - соғу, құю, қалыптау әдістері. Дайындалған қару-жарактың негізгі функционалдық бөліктері әртүрлі тәсілдермен өңдеудің бірнеше кезеңдерінен өтеді. Өңделген қарулардың ағаш, мүйіз немесе сүйек саптары мықты болу үшін беріктеу әдістерімен күшейтілген. Қару-жаракты әшекейлеуде қазақ шеберлері алтынмен және күміспен қақтау, алтын жалату, алтынмен аптау, баспалау, сірке салу, қарала жүргізу әдістерін қолданған.

Қару-жарак өндірісінде қолданылатын дәстүрлі ұзындық және салмақ өлшем бірліктері, оның ішінде қару-жарак жасауда жиі қолданылатын ұзындық және салмақ өлшемдері саналды. Адам денесі бөліктерінің өлшемі негізге алынған ұзындық өлшем бірліктері елі, тұтам, қарыс, сүйем, кез, сай кез, құлаш деп аталды. Бұл дәстүрлі өлшемдер жүйесінің қару жасау ісінде қолданылуда екі маңыздылығын ерекше айту керек: бірінші, адам денесінің жеке бөліктерінің өзара және бүкіл денемен пропорциялық үйлесімділігі ескеріледі, екінші, бұл өлшем жүйесі арқылы әр жеке адамның дене құрылымына оның өз қаруының өлшемі сәйкестендіріледі.

Өткен ғасырларда шығыс елдерінде қолданылған ең төменгі салмақ өлшемі «мысқал», ал ең үлкен салмақ өлшемі «манн» (ман, мен) немесе «батман» болатын (қазақша «батпан» деп те атайды) [2]. «Батман» салмақ бірлігі ретінде әр елде әр заманда, әр кезеңде әртүрлі хандар мен шахтардың тұсында түрліше болып отыратын. Батпан өлшемі қазақ ұсталары үшін де қарудың салмағын анықтайтын өлшем бірлігі болды.

Қару-жарак жасаушы шеберлер арасында қазақтардың қару-жарак өндірісіндегі негізгі тұлға – темір ұстасы мен зергерлер және олардың кәсіби ерекшеліктері белгілі болған. Өткен ғасырларда қару-жарак жасаушы әртүрлі шеберлердің қазақ жерінде болғаны жазба деректерде айтылады [3]. Қазақ ұсталары мен зергерлері қару-жарактың барлық түрлерін жасағанын жазба деректер де, музейлік материалдар да, ауызша деректер де айғақтайды. ХІХ ғасырда көшпелі қазақ қоғамында кәсіпқой әскерилер әлеуметтік жігінің жоғалуы себепті қару-жаракқа тұрақты сұраныстың тоқтауы бірте-бірте оны жасаушылардың да қатарын сиретіп, дәстүрдің жоғалуына әкелді. Енді зергерлер тек әшекей бұйымдарды жасауға көшті, ал темір ұсталары тұрмыстық заттар жасаумен ғана айналысып кетті.

Қару-жаракта қолданылатын атаулар жүйесіндегі табу мен эвфемизмдер және олардың магиялық мәні туралы қазақ ауыз әдебиетінде батырлар ұстаған қарулардың, мысалы, қылыш, семсерлердің, оқтын тікелей атауларынан басқа «қиғыр», «қырқар», «кесер», «кескір», «сақ етер» деген сияқты атау-теңеулерінде жиі кездеседі. Түркі халықтарында аң аулау кезінде кәсіби саймандардың, құралдардың, қарулардың атын атауға да тыйым салынып, оларға да «құпия» жанама атаулар берілген. Мысалы, алтайлықтар да мылтықты «қуыс темір», балтаны «кеснер», пышақты «кестік» (қазақтың кездік сөзімен

салыстырыңыз) деп атаған [4]. Ш.Ш.Уәлиханов қазақтардың жорықта жол болып, іс оң болу үшін әр заттың атын атамай, *жасырын атау* қолданғанын, мысалы «түс» дегенді «қон», «бие» дегенді «айғыр», «саптыаяқты» -«жолдыаяқ» деп атағанын жазады [5]. Қарудың өз атауына тыйым салынып, оны эвфемистік жанама атаумен ауыстырудың бірнеше әдістері болды. Бірінші әдісі - заттың әрекеттік сипатын көрсететін сөзбен атау. Екінші жолы - *қарудың өз атауын оның жасалған материалының атауымен* ауыстыру. Үшінші жолы - қарудың өзіндік нақтылы атауын оның *бөлігінің атауымен ауыстыру*. Қарудың өз атауы біреу болса, оның магиялық атауы бірнеше болуы мүмкін.

Қару-жарақ атауларындағы дәстүрлі түстеуді қарастыру қару-жарақ атауларының құрамындағы түс атауының мәнін ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Халықтық мәдениетте түс атауларының бірнеше: *тура, ауыспалы және қосымша, қосалқы* мағыналары бар. Қару-жарақ атауының құрамында да түстік ерекшеліктерді көрсететін сөздер осындай әртүрлі мағынада қолданылғанын көреміз: а)қару-жарақтың өзіндік заттық түсінің атауы, б)қару-жарақтың жасалу технологиясына байланысты қабылдайтын түстік ерекшелігіне байланысты атауы, в)қару-жарақтың типін анықтайтын атауы, г)қару-жарақтың әлеуметтік белгісі ретіндегі атауы, д)түрлі қосалқы мағынадағы атауы. Байқап қарасақ, түстік атаудың бірінші үш мәні технологиялық сипатына, соңғы екі мәні ритуалдық сипатымен байланысты. Өйткені, түстердің дәстүрлі мәдениеттегі символикасы мен жүйеленуі оның ғұрыптық мәнімен тығыз байланысты болды. Садақтың жеке жасалып, атылу арқылы жарақат салатын бөлігі - "оқ". Оқ түрлі материалдан жасалып, негізгі жарақат салуға арналған бөлігі - "жебе", жебе бекітілетін бөлігі -"сабы", оның ортасы-"белі", саптың жебе бекітілетін жағы - "басы" деп аталады. Оқтың жебесінің "қыры", "ұшы", сапқа орнатылатын "ұңғысы" не "жетесі" болады. "Адырна" атауы сияқты оқтың басты функционалды бөлігінің атауы - "жебе" сөзі де қазақ тілінде оқтың өз атауының орнына қолданыла береді. Оқтың сабын ағаштан (қайыңнан, талдан, тобылғыдан) жонып жасайды. Оқтың сабының түзулігі, жеңілдігі, беріктігі маңызды болғандықтан, оны жауынгерлер өздері жасаған, қазақтың "ата көрген оқ жонар" деген мәтелі содан қалған. Оқтың сабына әдетте, ашық жерде, күннің астында өскен ағаш пайдаланылды. Жоңылған оқтың сабын әбден кептіріп, су өтпес үшін майға бөктіріп, қайыңның тозымен орайды. Кейде оқ жеңіл болу үшін оқтың сабына қамыс та қолданылған.

Соғыста және аңшылықта әр түрлі мақсатта қолданатыны садақ оқтарының бірнеше түрлері болды. Оқтың қай мақсатқа қолданылуы оның жебесінің формасымен, Қазақ оқтары мен жебелер - жасалу материалымен анықталды. Типологиялық тұрғыдан талдау барысында қазақ оқтарының жебелерін жасалған материалына сәйкес — топқа, жебе басының формасына байланысты - типке, қимасына байланысты үлгіге, ал

ұзындығына байланысты — нұсқаға бөледі. Металл жебелердің I типі - жалпақ, екі қырлы жебе, қозының жауырынына ұқсас кескініне байланысты қазақтар оны "қозы жауырын" деп атайды. Кейбір қозыжауырындардың ұшы айыр болып жасалған, мұндай кескір жебелі оқты адамның, аңның дене мүшесін кесіп түсу үшін қолданған. II тип - сауыттарды тесуге арналған үшкір жебе. Осы қолданылуына байланысты оны қазақтар "сауыт бұзар" немесе "көбе бұзар" деп атаған. Бұл оқтар ауыз әдебиетінде жиі айтылады. Фольклорлық деректер мұндай жебелі оқты қазақ батырлары көбіне жекпе-жек атыста қолданғанын көрсетеді. Бұл жебе типінің төрт қырлы және үш қырлы екі үлгісі бар. Жебенің бұл типтері көшпелі халықтарда көне түркі заманынан бері қолданыста болды. Бұл жебелер түркі заманынан бергі археологиялық казбаларда тұрақты табылып отырса, көшпелілердің өнер ескерткіштерінде де олардың бейнелері кездеседі. Қазақ жебелері негізінен жетелі болып келеді. Темірден соғылған қазақ оқтарының кейбір жебелерінің жетесі ұшында бұранда болып жасалған. Жебе оқтың сабына жетесінен кіргізіліп, сабының бас жағы тарамыспен буылып, тозбен оралып сыртынан шырыппен жағылған. Фазаллах ибн Рузбихан қазақтардың «жебелерді қойдың қарнымен орағанын» да жазады. Қазақтар металл жебелерден басқа сүйектен, мүйізден, ағаштан жасалған жебелерді де қолданды. ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда қазақтарда темір жебелердің бірнеше жаңа типтері де пайда болғанын көреміз. Жебені I типі үш бұрышты жалпақ, биіктіктері - 5 см дейін. Бұл типті жебенің бір үлгісінде ортасында екі ойық салынған, биіктігі - 3,9 - см. II типті жебе - үшбұрыш формалы соғылған үш қырлы жебе, биіктіктері - 3,8 см. Қазақ жебесінің III типі - ромб формалы, екі қыры ойыс жасалған төрт қырлы жебе, биіктігі — 3,8-4,8 см. Бұл жебелі оқтар атылғанда қатты айналып ұшқан. Жебенің IV типі - басы үшкір емес, қимасы дөңгелен «доғал» жебе. Қазақтар жебесі осындай оқты «доғал оқ» деп атаған да, оны аңшылықта аңды, айқаста адамды өлтірмей, соғып құлату үшін қолданылатын. Қазақ оқтары екі, үш, төрт қанатты болып келеді. Оқ қанатына бүркіттің, құмайдың, күшігеннің қанат қауырсынын қолданған. Осы қанатының түріне, түсіне байланысты фольклорлық деректерде оқтың "күшіген жүнді оқ", "сары жүнді оқ" деген атаулары кездеседі. Жебенің әр түрін айыру үшін және меншік белгісі ретінде жауынгерлер оқ саптарының түп жағында, қанаттарының арасында қызыл, қара, жасыл түспен айыру белгілерін салған. Түсті белгілердің бірнеше типтері болды: жолақ, сызықша, дөңгелек, нүкте түріндегі белгілер. Ертеде атақты жауынгерлер өз оқтарын алтын, күміспен, өз таңбаларымен де белгілеген. Ауыз әдебиетінде хандардың, атақты батырлардың алтын, күміс оқтары жиі айтылады. Бұл - оқтың сабындағы түсті белгілердің оқтың иесінің әлеуметтік статусын көрсететін белгісі болғанын куәлайды.

Сонымен, жоғарыда айтылғандардың бәрін қорытындылайтын болсақ қазақ қару-жарақтарының және оқтарының көптеген типтері мен

үлгілер болғанын көреміз. Археологиялық және иконографиялық материалдар олардың негізгі формалары көшпелі халықтарда орта ғасырларда пайда болғанын дәлелдейді. Қазақтардың садақ пен жебені жасауға қолданылған материалдары мен олардың жасалу технологиясы да көшпелі халықтарда байырғы заманнан бері қолданылып келе жатқан әдістер мен шаруашылығында өндірілетін және өздері өмір сүрген табиғи ортадан

алынатын шикізаттар: тері, мүйіз, сүйек, тарамыс, тоз және т.б. Бұл айтылғандар қазақтарда осы қару түрінің қолданылу және жасалу дәстүрінің тамыры тереңде жатқанын көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Валиханов Ч.Ч. Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. В 5-ти томах / Редкол: А.Х. Маргулан и др. - Алма-Ата: Наука, 1972. - Т. 1. - Алма-Ата: Ғылым, 1972. - 778 с. (464-466).
2. Хинц В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. - М.: Наука, 1970. - 146 с. (13-17, 94-95).
3. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы)...С.188-190.
4. Ахметов Ә.К- Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер... - 40 б.
5. Валиханов. Ч.Ч. Собрание сочинений...Т. 1.-484с.

БОТАЙ ЖӘНЕ КРАСНЫЙ ЯР ҚОНЫСТАРЫНЫҢ ОСТЕОЛОГИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ (СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН)¹

Түйіндеме. Мақалада Ботай және Красный Яр қоныстарынан табылған жануар сүйектерін зерттеудің кейбір қорытындылары беріліп отыр. Барлығы 947 дана жануар сүйегіне археозоологиялық зерттеу жүргізіліп, 721 дана сүйек нақты түрге дейін анықталды. Osteологиялық материалдардың ішінде негізгі бөлікті жылқы сүйектері құрайды (74,9%). Зерттеу барысында құлан, бұлан, ит, құс және ірі жұптұяқты жануарға (*Bos* sp.) тиесілі қаңқа элементтері анықталды. Жылқылардың ішінде жартылай ересек және ересек жануарлар саны басым.

Кілт сөздер: Солтүстік Қазақстан, Ботай, Красный Яр, энеолит, жануар сүйектер, остеология, археозоология.

НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ОСТЕОЛОГИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ ПОСЕЛЕНИЙ БОТАЙ И КРАСНЫЙ ЯР (СЕВЕРНЫЙ КАЗАХСТАН)

Аннотация. В статье приводятся некоторые результаты по изучению костных остатков животных, найденных в поселениях Ботай и Красный Яр. Всего изучено 947 костей, из которых определено до вида 721 кости. Среди остеологических материалов основную часть составляют кости лошадей (74,9%). В ходе исследования были выявлены скелетные элементы, принадлежащие кулану, лосю, собаке, птице и крупному парнокопытному животному (*Bos* sp.). Среди лошадей преобладают полувзрослые и взрослые особи.

Ключевые слова: Северо-Казахстан, Ботай, Красный Яр, энеолит, кости животных, остеология, археозоология.

Мыңдаған жылдар бойы Қазақстанның солтүстік өңірлеріндегі ежелгі тұрғындардың шаруашылығында сүтқоректі жануарлар негізгі рөл атқарды. Олар сондай-ақ тұрғындар үшін негізгі тамақ көзі болды және түрлі ғұрыптарда да пайдаланылды. Ежелгі дәуірлерге тән жануарлардың адамзат қоғамындағы рөлін бағалау олардың қалдықтарына тікелей негізделеді. Археологияда олардың көп бөлігі остеологиялық

---

¹ Жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің бағдарламалық-мақсатты қаржыландыруы бойынша №BR18574223 «Солтүстік Қазақстан мәдени-тарихи үдерістер контекстінде: тас дәуірінен этнографиялық кезеңге дейін» жобасы аясында орындалды.

материалдармен көрініс табатыны белгілі. Археологиялық ескерткіштердің әртүрлі типтерінен (елді мекендер, қорымдар және т.б.) табылған жануарлардың сүйек қалдықтарын археозоологиялық (морфологиялық) зерттеу ежелгі тұрғындардың шаруашылығы, аңшылық кәсіптерінің бағыттары, тағам рационының ерекшеліктеріне қатысты мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

Ботай және Красный Яр қоныстарының остеологиялық материалдары бұған дейін археозоологиялық тұрғыдан зерттеліп, нәтижелері ғылыми айналымға енген (Ахинжанов, Макарова, Нурумов, 1992; Нурумов, Макарова, Кузнецова: 2009). Мақаланың негізгі мақсаты кейінгі жылдары табылған жануар сүйектерін зерттеудің нәтижелерін ғылыми айналымға енгізу және мәліметтер кешенін толықтыру болып табылады.

Материал және зерттеу әдістері

Ботай қонысына 2017 және 2023 жылдары жүргізілген қазбадан табылған 316 дана сүтқоректі жануар және 1 құс сүйегі зерттеліп, оның 255 данасы нақты түрге ажыратылды. Красный Яр қонысынан (2022 жылғы қазба материалдары) табылған 632 дана сүйекке сараптама жасалып, 479 данасы нақты түрге дейін анықталды.

Жануарлардың қаңқа қалдықтарын талдау археозоологиялық зерттеулердің қалыптасқан әдістеріне сай жүргізілді. Остеологиялық материалдар – жануар түрлеріне, қаңқа элементтеріне, қаңқа бөліктеріне және жас ерекшеліктеріне қарай топтастырылды.

Үй жануарларының жас ерекшеліктерін (жақ сүйектердегі тістердің өсу/жетілу үдерісі, түтікшелі сүйектердің эпифиздері және т.б.) анықтауда *Сильвер әдісі* (Silver, 1969: 283-302) қолданылды.

Сүйектерді жануар түрлеріне қарай ажыратуда А.И. Акаевскийдің жануарлар анатомиясына арналған әдістемелік еңбегі (Акаевский, 2005, с. 103-124), жеке қаңқа элементтерін сипаттауда К. Жаңабеков және Е. Мақашевтің жануарлар анатомиясына арналған еңбегі (Жаңабеков, Мақашев, 1996, с. 18-58) басшылыққа алынды. Жылқы сүйектерін морфометриялық зерттеуде А. Дриш (Driesch, 1976, p. 56-101) және В.Айзенманн (Eisenmann, 1988, p. 57, 65-67) еңбектері пайдаланылды.

Салыстырмалы-топографиялық әдіс негізінде үй жануарларының қаңқа бөліктерінің өзара қатынасы талданып, «бас сүйек», «жеке тістер», «кеуде», «аяқтың жоғарғы бөлігі» және «аяқтың төменгі бөлігі» деп жүйеленді. «Бас сүйек» бөлігіне бас сүйектің фрагменттері, төменгі жақ сүйек жатады. «Жеке тістерге» барлық жеке сақталған бүтін және фрагмент тістер енді. «Кеуде» бөлігіне омыртқалар, төс, құйымшақ және қабырғалар жатқызылды. «Аяқтың жоғарғы бөлігіне» жануардың «етті» бөлігі болып есептелетін жауырын, жамбас, тоқпан жілік, кәрі жілік, шынтақ сүйегі, сан және асықты жіліктер кіреді. «Аяқтың төменгі бөлігіне» жануардың «етсіз» бөлігі саналатын аралық сүйектер немесе карпальды және тарзальды

сүйектер, сесамоидты сүйектер, сирақ және фалангалар (тұсамыс, топай, түйяк) енеді.

Жануар сүйектері қазбаның барлық қабатынан кездеседі. Бұл ақпарат біздің ортақ остеологиялық кешенмен жұмыс жасап отырғанымызды көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері

Ботай. Археозоологиялық зерттеу жұмыстары Ботай қонысынан 2017 және 2023 жылдары табылған остеологиялық материалдарға жүргізілді. Қаңқа элементтерінің басым бөлігі бөлшектенген, әдеттегі «ас үй қалдықтары» болып табылады. Оның ішінде 115 дана жануар сүйегі 2017 жылы және 202 дана сүйек 2023 жылы табылған.

2017 жылы анықталған 115 дана остеологиялық материалдардың ішінде 108 дана – жылқы және 1 дана құс сүйегі таксономиялық деңгейге дейін ажыратылса, 6 дана сүйек анықтауға келмейтін сүтқоректілер (*Mammalia indet*) деп топталды.

2023 жылы табылған 202 дана қаңқа элементтерінің ішінде 145 дана – жылқы, 1 дана – бұлан сүйегі ажыратылса, 55 дана сүйек анықтауға келмейді (*Mammalia indet*). Олай болса, аталған екі жылдың қорытындысына сәйкес 317 дана жануар сүйегіне сараптама жасалып, оның ішінде 253 дана жылқы сүйегі, 1 дана құс сүйегі, 1 дана бұлан сүйегі анықталып отыр. Жалпы 61 дана сүйек анықтауға келмейтін сүтқоректілер тобына жатқызылды (кесте 1).

Түр	Ботай		Красный Яр	
	Абс.	%	Абс.	%
Жылқы – <i>Equus caballus</i>	254/10	80,1	457/14	72,3
<i>Bos</i> sp. – Ірі қара?	0/0	0,0	13/2	1,9
Ірі қара – <i>Bos taurus</i>	0/0	0,0	4/1	0,6
Құлан – <i>Equus hemionus</i>	0/0	0,0	2/1	0,3
Бұлан – <i>Alces alces</i>	1/1	0,3	1/1	0,2
Ит – <i>Canis familiaris</i>	0/0	0,0	1/1	0,2
Құс – <i>Aves indet</i>	1/1	0,3	1/1	0,2
Сүтқоректілер – <i>Mammalia indet</i>	61	19,2	153	24,2
Жиыны	317/12	100,0	632/21	100,0

Кесте 1. Ботай және Красный Яр қоныстарынан табылған жануар сүйектерінің таксономиялық құрамы

Жануар сүйектерінің басым бөлігі қазбаның 50-60 см тереңдігінен анықталған. Аталған қабатта жылқы сүйектерімен қатар, бұланның қаңқа элементі де табылып отыр. Қазбаның 40-50 см тереңдігінен аздаған жылқы сүйектері және құсқа тиесілі сүйек табылды.

Жануар сүйектерін морфологиялық талдау барысында 254 дана жылқы сүйектерінің кемінде 10 бас жылқыға тиесілі екендігін көрсетті. Жылқының жеке сақталған тістері мен түтікшелі сүйектердің эпифиз жағдайларына жүргізілген зерттеулер, жануарлардың үш жас ерекшелігіне қарай топталатынын көрсетіп отыр. 10 бас жылқының 4-еуі ересек, 4-і жартылай ересек және 2 бас жас жануарлар (кесте 2).

Ботай			Красный Яр		
Жасы	абс.	%	Жасы	абс.	%
Ересек	4	10	1 жасқа дейін	1	7,1
Жартылай ересек	4	40,0	1-2 жас	2	14,3
Жас	2	20,0	2-3 жас	3	21,4
Жиыны	10	100,0	3-4 жас	4	28,6
			4-5 жас	4	28,6
			Жиыны	14	100,0

Кесте 2. Ботай және Красный Яр қоныстарынан табылған жылқылардың (сүйектерінің) жас ерекшелігі (2017, 2022 және 2023 жылғы қазба бойынша)

Қаңқа бөліктеріне жүргізілген зерттеу жұмыстары, жылқының аяқ бөлігінің дистальды элементтерінің жиі кездесетінін көрсетіп отыр. Оның ішінде метаподиялар, фалангалар және сесамоидты сүйектер құрайды. Дистальды бөлікке тиесілі элементтер бес бөлімнің ішінде 42,1% құрайды. Екінші орында аздаған айырмашылықпен, бас сүйекке тиесілі элементтер (жоғарғы және төменгі жақ сүйектер) кездесті (17,7%). Үшінші орында, жануардың «етті бөліктері» саналатын кеуде (омыртқа, қабырға) және аяқтың проксимальды бөлігінің элементтері басымдық танытып отыр (сәйкесінше 15,0% - 15,4%). Жақ сүйектердің альволярлы қатарынан ажырап, жеке сақталған тістер біздің зерттеу материалдарымыздың ішінде ең соңғы орында (9,8%).

Анықтауға келмейтін 61 дана жануар сүйектеріне жүргізілген морфологиялық зерттеулер (сүйек қабырғасының қалыңдығы мен сүйектің пішіні), барлығының да ірі сүтқоректілерге тиесілі екендігін көрсетті. Бұл нақты түрі анықталған жануар сүйектерімен толықтай сәйкестік тауып отыр.

Красный Яр. Археозоологиялық зерттеу жұмысына 2022 жылғы қазба жұмыстары кезінде табылған жануар сүйектері ұсынылды. Остеологиялық материалдарға сараптама жасау нәтижесінде, барлығы 632 дана жануар сүйегінің 479 данасы (72,3%) жануарлар классификациясының түрлі рангтеріне топталды. Жануар сүйектерінің басым бөлігі бөлшектенген яғни әдеттегі «ас үй қалдықтары» екені анық. Нақты түрі ажыратылған 479 дана сүйектің 457 данасы – жылқы (95,4%), (кесте 3) 13 данасы – ірі жұптұяқты (*Bos sp.*) (1,9%), 4 данасы – ірі қара (0,6%), 2 данасы құлан – (0,3%), 1 данасы

– бұлан (0,2%), 1 данасы – ит (0,2%) және 1 данасы – құс (0,2%). Красный Яр қонысының остеоматериалдарының ішінде 153 дана анықтауға келмейтін сірі сүтқоректілер деп топталды. Нақты түрі анықталған қаңқа элементтері мен анықтауға келмейтін сүйектердің барлығы дерлік ірі жануарларға тиесілі тиесілі болып отыр. Бұл көрсеткіш қоныс тұрғындарының шаруашылығында ірі сүтқоректілердің маңызды болғанын көрсетеді.

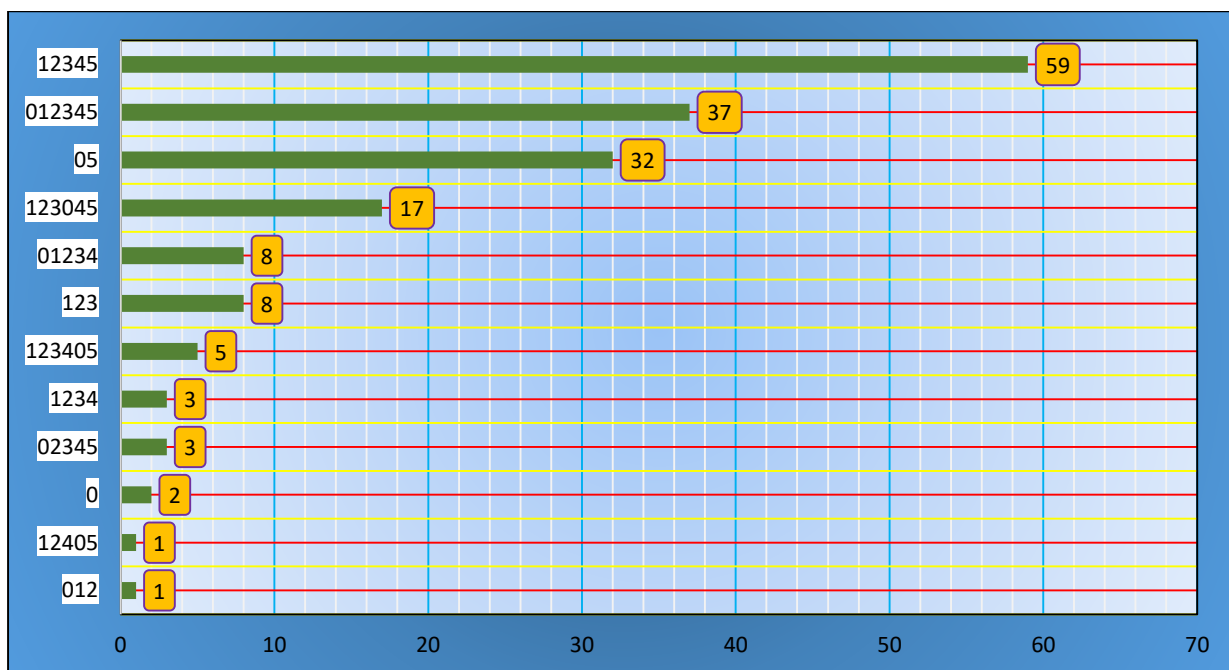
Қаңқа элементтері	Ботай		Красный Яр	
	*Б	Ф	Б	Ф
Бас сүйек – Cranium	0	5	0	5
Жоғарғы жақ – Maxilla	0	5	0	0
Төменгі жақ – Mandibula	0	33	0	13
Тіласты – Os hyoideum	0	2	0	3
Тіс – Dentes	10	15	122	54
Атлант – Atlas	0	1	1	3
Омыртқа – Vertebrae	0	21	2	7
Құйымшақ – Sacrum	1	0	0	0
Қабырға – Costae	0	15	0	35
Жауырын – Scapula	1	4	0	9
Тоқпан жілік – Humerus	1	5	0	6
Шынтақ – Ulna	0	3	0	5
Кәрі жілік – Radius	0	11	0	15
Жамбас – Os coxae	0	4	0	22
Сан жілік – Femur	0	6	0	17
Асықты жілік – Tibia	1	2	0	21
Тобық – Patella	0	0	0	1
Өкше – Calcaneus	0	0	1	4
Асық – Talus	0	1	7	2
Карпальды – Ossa tarsi	18	1	6	1
Тарзальды – Ossa carpi	2	0	3	1
Метаподия – Metapodium	0	6	0	4
Алдыңғы сирақ – Metacarpus	1	3	0	5
Артқы сирақ – Metatarsus	0	1	0	3
Грифельді – Mc2-4; Mt 2-4	63	1	0	11
1-ші фаланга – Phalanx 1	0	2	14	20
2-ші фаланга – Phalanx 2	0	2	21	3
3-ші фаланга – Phalanx 3	1	0	5	1
Ссесамойдты – Sesamoideum	6	0	2	0
Жиыны, дана	105	149	185	272
Барлығы %	41,3	58,7	40,0	60,0

*Б – бүтін сүйектер; Ф - фрагменттер

Кесте 3. Жануар сүйектерінің қаңқа элементі бойынша құрамы мен саны

Жылқы – *Equus caballus*. Аталған жануарға кемінде 14 бас жануардан тарайтын 457 дана сүйек тиесілі. Сүйектердің ішінде 272 данасы (60%) бөлшектен. Қаңқа элементтерінің құрамында жеке сақталған бүтін және фрагмент түріндегі тістер құрайды. оның ішінде 122 дана тіс бүтін, 54 данасы жартылай сынған (сур. 1). Жалпы 176 жылқы тісінің 115 данасы жоғарғы жақ сүйекке (*maxilla*), 61 данасы төменгі жақ сүйекке (*mandibula*) тиесілі. Жылқы сүйектерінің басым бөлігі қазбаның 30-40 және 40-50 см қабаттарына кездесіп отыр. Аталған екі горизонт бойынша барлығы 159 дана жылқы сүйегі анықталған. 10-25 см тереңдік – сүйектердің (жылқы) ең аз табылғаны қабаты болып табылады.

Сур. 1. Красный Яр қонысынан табылған жылқы тістерінің сақталу дәрежесі (Ерохин, Бачура, 2011: 62-69)

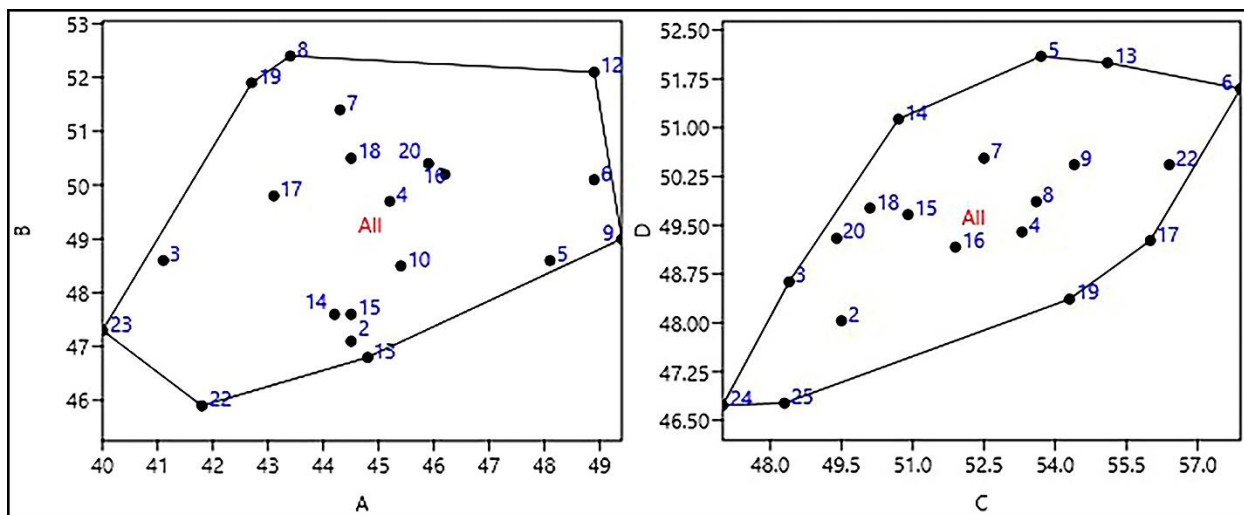
Жас ерекшеліктері бойынша 14 бас жылқы бес топқа бөлінеді. 1 жасқа дейін – 1 бас жылқы, 1-2 жас аралығында – 2 бас жылқы, 2-3 жас аралығында – 3 бас жылқы, 3-4 жас аралығында 4 бас жылқы және 4-5 жас аралығында – 4 бас жылқы сойылған. Олай болса, біз зерттеп отырған материалдардың ішінде жартылай ересек және ересек жануарлар басым екендігін көреміз.

Қаңқа бөліктерінің қатынасы біркелкі емес, сүйек элементтерінің саны бойынша Ботай қонысынан айырмашылықтар бар (кесте 4). Мұнда жеке сақталған тістер ең көп кездесіп отыр (38,5%). Екінші орында аяқтың проксимальды (жамбас, жауырын, тоқпан, кәрі, сан және асықты жіліктер) және дистальды (метаподиялар, фалангалар) бөлігінің сүйектері (сәйкесінше 22,1% - 23,9%). Кеуде сүйектері саны жағынан үшінші орында (10,9%). Бас сүйек элементтері жалпы материалдардың ішінде аз кездесіп отыр (4,6%).

Қаңқа бөлігі	Ботай		Красный Яр		Жиыны	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Бас сүйек	45	17,7	21	4,6	66	9,3
Тістер	25	9,8	176	38,5	201	28,3
Кеуде сүйектері	38	15,0	50	10,9	88	12,4
Проксимальды бөлік	39	15,4	101	22,1	140	19,7
Дистальды бөлік	107	42,1	109	23,9	216	30,4
Жиыны, дана	254	100,0	457	100,0	711	100,0

Кесте 4. Жылқының қаңқа бөліктерінің қатынасы

Жылқының бірқатар бүтін сақталған топай сүйектеріне (*phalanx 2*) остеометриялық зерттеулер жүргізілді (сур. 2). 2-ші суреттің А-В өлшемдерінен көріп отырғанымыздай, өлшемдер жиынтық түрінде және шашыраңқы орналасқан. А өлшемі (диафиз ені – SD) мен В өлшемінің (жалпы ұзындығы - GL) қосындысы бойынша анықталған мәліметтерде 2, 3-15 өлшемдері өзара жақын екендігі байқалады. Осындай жиынтықты 4, 16, 18 және 20 өлшемдерінен де көреміз. №12 өлшем басқа топай сүйектеріне қарағанда ең үлкені болып отыр. № 22-23 өлшемдері ең кішісі. С-D өлшемдерінде (С проксимальды ені (Вр) және D өлшемі дистальды ені (Вd)) № 15, 18 және 20 өлшемдерінен бір жиынтық көруге болады. Басқа өлшемдерде ортақ ұқсастық байқалмайды. Морфометриялық зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғандай, жылқы сүйектерінің өлшемдерінде өзара ұқсастық аса көп болмағанымен, айырмашылықтары үлкен мәнге ие еместігін байқаймыз. Бұл мәліметтер жылқылардың типтерінде айтарлықтай ерешелік жоқтығын көрсетеді. Өлшемдердегі бірқатар айырмашылықтардың себептері жылқылардың жас ерекшелігі мен жыныстық диморфзмiне байланысты болуы мүмкін.

Сур. 2. Жылқының топай сүйегінің (phalanx 2) морфометриялық өлшемдері (А – диафиз ені (SD); В – жалпы ұзындығы (GL); С – проксимальды бөліктің ені (Bp); D – дистальды бөліктің ені (Bd).

Bos sp. Красный Яр қонысына 2022 жылы жүргізілген қазба барысында, А-1 шаршысынан 12 дана фрагмент түрінде бас сүйек элементтері кездесті. Сүйектердің морфологиялық белгілері ірі жұптұяқты жануарға тиесілі екендігін растайды. Қаңқа элементтерінің түсі қара-қоңыр, сүйекқаптары (*periosteum*) нашар сақталған.

Ірі қара – *Bos taurus*. А-4 шаршысының 40-50 см тереңдігінен 2 азу тіс (m3) жәнке А-2 шаршысының 40-50 см тереңдігінен асық (*talus*) сынығы анықталды. А-3 шаршысынан морфологиялық белгілері сиырға ұқсайтын 2-ші фаланга анықталды.

Құлан – *Equus caballus*. А-1 және А-2 шаршыларынан 2 дана құланға тиесілі тұяқ анықталды. Тұяқ буының ені (LF)² – 25,8 мм, жалпы биіктігі (ұзындығы) (GL) – 47,8 мм, буынның ұзындығы (BF) – 35,7 мм, дорсальды бетінің ұзындығы (Ld) – 47,8 мм.

Бұлан - *Alces alces*. А-1 шаршысынан бұланға тиесілі төменгі жақ сүйектің (*angulus mandibulae*) анықталды. Сүйекқабы (*periosteum*) жақсы сақталған төменгі жақ сүйекте альвеолярлы қатардың (*margo alveolaris*) соңғы бөлігіне (m3 шұңқыры) қарап, жақ сүйектің ересек жануарға тиесілі екендігін байқауға болады.

Ит – *Canis familiaris*. А-4 шаршысының 30-40 см тереңдігінен итке тиесілі азу тіс (*dentes canini*) табылды. Тістің тамыры (түбірі) толық жабылған яғни ересек итке тиесілі.

Құс – *Aves indet.* А-2 шаршысының 40-50 см тереңдігінен асықты жіліктің диафизі анықталды.

Қорытынды

² Өлшемдердің аббревиатурасы – А.Дриш әдісіне сәйкес (Дриш, 1976, 101 р.)

Зерттеу жүргізілген сүйек материалдардың барлығы дерлік (99,5%) тұяқты жануарлар тиесілі. Оның ішінде басым бөлігін жылқы сүйектері (74,9%) құрайды. Сүйек саны бойынша екінші орында – жұптұяқты жануарлар. Жабайы жануарлардың сүйектері өте аз және тек «еті үшін» ауланатын түрлермен беріліп отыр.

Сүйек коллекциясының 70% бөлшектенген, бұл олардың «тағам қалдығы» болғанын растайды. Жылқылардың жас ерекшеліктеріне жүргізілген зерттеулер жартылай ересек және ересек жануарлардың басымдығын көрсетті. Біздің зерттеу материалдарымызда өте кәрі жылқыға тиесілі сүйектер кездескен жоқ. Алайда 1 жасқа дейінгі жануар сүйегі анықталып отыр. Қаңқа бөліктері бойынша Ботай және Красный Яр қонысында айырмашылық бар. Ботайда жылқы аяғының төменгі бөлігінің элементтері көп кездессе, Красный Ярда жеке тістер басым. Әзірге бұл ерекшелікті түсіндіру қиын.

Археозоологиялық материалдардың көп бөлігінің тек бір жануар түріне тиесілі болуы, ежелгі тұрғындардың шаруашылығында жылқының үлкен рөл атқарғанын көрсетеді.

Алғыс. Остеологиялық материалдарға археозоологиялық зерттеу жүргізу және кейбір нәтижелерін жариялауға мүмкіндік берген «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК директоры Шақшақов Қуаныш Ғибадатұлына және остеологиялық коллекциямен жұмыс жасауда көмек қолын созған музей қызметкерлеріне алғысымды білдіремін.

Әдебиеттер

Акаевский А.И., Юдичев Ю.Ф., Селезнев С.Б. Анатомия домашних животных. – Москва, ООО «Аквариум-Принт». 2005. – 640 с.: ил.

Ахинжанов С.М., Макарова Л.А., Нурумов Т.Н. К истории скотоводства и охоты в Казахстане. Алма-Ата: Ғылым, 1992. 217 с.

Ерохин Н.Г., Бачура О.П. Новый подход к компьютерной формализации раздробленности костных остатков млекопитающих в археологических исследованиях // Методика междисциплинарных археологических исследований: Сборник научных статей и методические рекомендации / Омск: Омский государственный университет, 2011. С. 62-69.

Жаңабеков К., Мақашев Е. Жануарлар анатомиясы. – Алматы, Білім. 1996. – 336 б.

Нурумов Т.Н., Макарова Л.А., Кузнецова Э.Ф. Описание остеологических остатков с поселений Ботай и Кеноткель // Ботайская культура. Алматы: ҚазАқпарат, 2009. С. 406-435.

Driesch A.V. A Guide to the measurement of animal bones from archeological sites // Preabody Museum of Archeology and Ethnology Harvard University. 1976. Bulletin 1. 136 p.

Eisenmann V., Alberdi, M.-T., De Giuli, C. and Staesche, U. Studying fossil horses. Volume I. Methodology // Collected papers after the “New York International Hipparion Conference, 1981”; Leiden: Brill. 1988. P. 1-77.

Silver I.A. The Ageing of Domestic Animals // Science in Archaeology. Basic books, Inc., Publishers. New York, 1969. P. 250-268.